

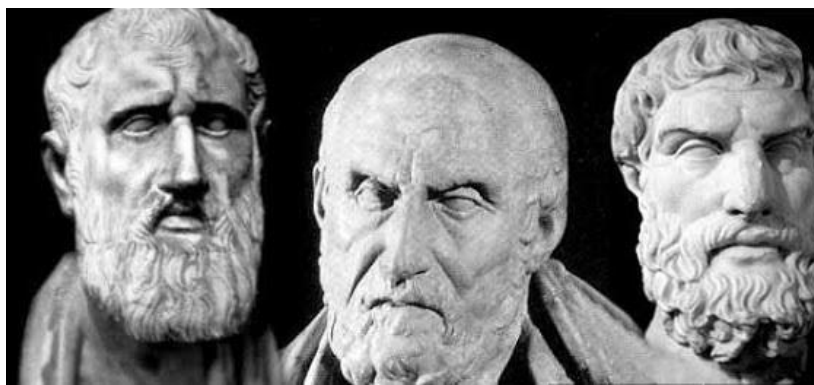

**ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΔΥΤΙΚΗΣ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΣ
ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΗΣ ΣΧΟΛΗΣ ΦΛΩΡΙΝΑΣ
ΤΜΗΜΑ ΝΗΠΙΑΓΩΓΩΝ**

ΠΤΥΧΙΑΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

**ΟΙ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΕΣ ΑΠΟΨΕΙΣ ΤΩΝ ΣΤΩΙΚΩΝ ΓΙΑ ΤΗΝ
ΠΑΙΔΕΙΑ**

ΦΟΙΤΗΤΡΙΑ: ΚΥΡΙΑΚΙΔΟΥ ΕΛΕΝΗ

ΑΕΜ: 2941

ΕΠΟΠΤΗΣ: ΚΩΤΣΑΛΙΔΟΥ ΔΟΞΑ

Β' ΒΑΘΜΟΛΟΓΗΤΗΣ: ΤΡΙΑΝΤΑΡΗ ΣΩΤΗΡΙΑ

ΦΛΩΡΙΝΑ, ΣΕΠΤΕΜΒΡΙΟΣ 2018

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Στη παρούσα πτυχιακή εργασία παρατίθενται οι φιλοσοφικές απόψεις των στωικών για την παιδεία. Το βασικό ερώτημα είναι τι πραγματικά σχετίζεται γύρω από την έννοια της παιδείας, σύμφωνα με την άποψη των στωικών. Η μέθοδος που ακολουθήθηκε είναι η βιβλιογραφική έρευνα. Στη παρούσα μελέτη γίνεται κατανοητό πως η ηθική εκπληρώνει τους παιδαγωγικούς στόχους στη στωική παιδεία. Η ηθική ήταν ο δρόμος για την αρετή. Συνεπώς η αρετή διδάσκεται. Το πρώτο κεφάλαιο ασχολείται με τις βασικές αρχές και τους βασικούς εκπροσώπους της στωικής φιλοσοφίας. Στο δεύτερο κεφάλαιο παρατίθενται η τριμερής διαίρεση του φιλοσοφικού λόγου σύμφωνα με τους στωικούς που είναι η Φυσική, η Λογική και η Ηθική. Στο τρίτο κεφάλαιο γίνεται μία προσέγγιση των σημερινών αναλυτικών προγραμμάτων σπουδών σχετικά με τις ηθικές αξίες που προάγουν και στο τελευταίο κεφάλαιο γίνεται μία σύγκριση ανάμεσα στο σύγχρονο εκπαιδευτικό σύστημα και στην αγωγή των στωικών όσο αφορά τη διαμόρφωση ηθικών πολιτών από το οποίο και προκύπτει το συμπέρασμα. Στη σημερινή εποχή η εκπαίδευση δεν αγγίζει την ψυχή του ανθρώπου. Ο παιδαγωγικός χαρακτήρας των μαθημάτων είναι κάπως επιφανειακός και δεν εκπληρώνει τους στόχους της με την ίδιο μόχθο που πρέσβεψαν οι στωικοί. Τα σημερινά αναλυτικά προγράμματα σπουδών δεν εμβαθύνουν με τον ίδιο ζήλο στην καλλιέργεια ηθικών αξιών. Η φιλοσοφία των Στωικών θα μπορούσε να αποτελέσει σημαντικό εργαλείο για τους εκπαιδευτικούς στο να διαμορφώσουν τους μαθητές ως πολίτες με ηθικές αξίες και ιδανικά.

Λέξεις-κλειδιά: Στωικοί, παιδεία, φυσική, λογική, ηθική, σύγχρονη εκπαίδευση

SUMMARY

This diploma thesis presents the philosophical views of the Stoics on education. The key question is what really relates to the notion of education, according to the Stoics. The method followed is bibliographic research. In the present study it is understood that ethics fulfilled pedagogical goals in stoic education. Ethics was the road to virtue. Therefore, the virtue is taught. The first chapter deals with the basic principles and key representatives of stoic philosophy. In the second chapter are presented the tripartite division of the philosophical discourse according to the Stoics that is Physics, Logic and Ethics. In the third chapter there is an approximation of the curriculums of the current curricula regarding the ethical values they promote and in the last chapter there is a comparison between the modern educational system and the treatment of the Stoics regarding the formation of ethical citizens from which the conclusion is drawn. In today's times education does not touch the soul of man. The pedagogical nature of the lessons is somewhat superficial and does not fulfill its goals with the same work as the Stoics. Current curricula do not deepen with the same zeal in the cultivation of moral values. The Stoics philosophy could be an important tool for teachers to shape students as ethical and ideal citizens.

Key-words: Stoics, education, physics, logic, ethics, modern education

Περιεχόμενα

A. Η ΣΤΩΙΚΗ ΣΧΟΛΗ	6
1. Εισαγωγή	6
2. Βασικοί εκπρόσωποι του στωικισμού	7
3. Η επιρροή της στωικής φιλοσοφίας	9
4. Βασικές αρχές στωικών	10
B. Η ΣΤΩΙΚΗ ΦΥΣΙΚΗ-ΛΟΓΙΚΗ-ΗΘΙΚΗ	13
1. Στωική φυσική.....	13
2. Στωική λογική	15
2.1. Ρητορική	15
2.2. Διαλεκτική.....	18
2.3. Η στωική γνωσιοθεωρία	19
3. Στωική ηθική.....	19
3.1. Καθήκοντα-Κατορθώματα-Αμαρτήματα	20
3.2. Αδιάφορα-Καλά-Κακά	21
3.3. Η αρετή	23
3.4. Η παιδεία στην ελληνιστική και ρωμαϊκή εποχή.....	25
3.5. Η θεωρία του παιδαγωγικού έρωτα.....	27
3.6. Η μουσική ως παιδευτικό μέσο	28
3.7. Η προσωπικότητα του σοφού	29
Γ. ΟΙ ΗΘΙΚΕΣ ΑΞΙΕΣ ΣΤΑ ΣΥΓΧΡΟΝΑ ΑΝΑΛΥΤΙΚΑ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΑ	33
1. ΓΕΝΙΚΑ.....	33
2. Καλλιέργεια ηθικών αξιών στο νηπιαγωγείο	34
2.1. Παιδί και γλώσσα: Πρόγραμμα σχεδιασμού και ανάπτυξης δραστηριοτήτων γλώσσας.....	35
2.2. Παιδί και περιβάλλον: Πρόγραμμα σχεδιασμού και ανάπτυξης δραστηριοτήτων μελέτης περιβάλλοντος	36
2.3. Παιδί δημιουργία και έκφραση: Πρόγραμμα σχεδιασμού και ανάπτυξης δραστηριοτήτων φυσικής αγωγής	38
3. Καλλιέργεια ηθικών αξιών στο δημοτικό, γυμνάσιο και λύκειο.....	38
3.1. Μελέτη περιβάλλοντος (Α-Δ Δημοτικού)-Κοινωνική και πολιτική αγωγή (Ε-ΣΤ Δημοτικού, Γ' Γυμνασίου)	39
3.2. Θρησκευτικά	40
3.3. Ιστορία	41
3.4. Λογοτεχνία	42
3.5. Φιλοσοφία	43

Δ. ΟΙ ΗΘΙΚΕΣ ΑΞΙΕΣ ΑΠΟ ΤΟ ΣΤΩΙΚΙΣΜΟ ΜΕΧΡΙ ΣΗΜΕΡΑ.....	44
1. Η σύγκριση του στωικού και του σύγχρονου μοντέλου αγωγής.....	44
Ε. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑ.....	49
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ.....	51

A. Η ΣΤΩΙΚΗ ΣΧΟΛΗ

1. Εισαγωγή

Ο Στωικισμός υπήρξε φιλοσοφική σχολή των Ελληνιστικών και Ρωμαϊκών χρόνων. Αποτέλεσε ένα από τα πιο σημαντικά φιλοσοφικά συστήματα στην Ελληνιστική φιλοσοφία. Η φιλοσοφία τους διαμορφώθηκε σε περίοδο μεγαλύτερη των τεσσάρων αιώνων, γι αυτό και δέχτηκε στη πορεία αλλαγές στο επίκεντρο του αρχικού ενδιαφέροντος της, από τις προσωπικότητες που ασχολήθηκαν με τον στωικισμό. Σύμφωνα με έρευνες συγκροτήθηκε στα πλαίσια μιας ταραγμένης εποχής με σκοπό να την αντιμετωπίσει. Για το λόγο αυτό ο στωικισμός ως ανθρωποκεντρική στο περιεχόμενο της φιλοσοφία επικεντρώθηκε στην ηθική ακεραιότητα του ανθρώπου. Οι εκπρόσωποι του υποστήριζαν τη λογική ως θεμέλιο λίθο για μία ενάρετη και ευτυχισμένη ζωή. Οι τελευταίοι φαίνεται πως δέχτηκαν επιρροές από το Σωκράτη και τους μαθητές του. Σήμερα δεν έχουν διασωθεί πολλά έργα των στωικών παρά μόνο κάποια συγγράμματα του Σενέκα, του Επίκτητου και του Μάρκου Αυρήλιου. Αυτό καθιστά την προσέγγιση μας στην φιλοσοφικές αρχές τους δυσκολότερη συγκριτικά με τον Πλάτωνα και τον Αριστοτέλη που η μελέτη των θεωριών τους είναι πιο εφικτή (Τριαντάρη Σ. Α., 2005). Ο στωικισμός διακρίνεται σε τρεις περιόδους: Τον αρχαίο στωικισμό, τον 3^ο αιώνα π.Χ. στην Αθήνα, τον μέσο στωικισμό, τον 2^ο αιώνα π.Χ. και τον στωικισμό της αυτοκρατορικής εποχής, τον 1^ο και 2^ο αιώνα μ.Χ. Στον πρώιμο στωικισμό, οι θεμελιωτές του διαμόρφωσαν τον στωικισμό ως ένα νέο φιλοσοφικό σύστημα. Ιδρύεται και η στωική σχολή στην Αθήνα τον 3^ο αι π.Χ. από τον Ζήνωνα τον Κιτιεύς, που σημειώνει για περίπου έξι αιώνες σημαντική παρουσία στο χώρο της ελληνιστικής φιλοσοφίας. Στη δεύτερη περίοδο οι εκπρόσωποι του στωικισμού παρουσιάζουν ένα συγκερασμό φυσικών και κοσμολογικών αρχών με επιδράσεις από πλατωνικές και αριστοτελικές θεωρίες. Στο στωικισμό της αυτοκρατορικής περιόδου οι εκπρόσωποι του στωικισμού επικεντρώνονται σε θέματα ηθικής φύσεως. Στην αρχή οι στωικοί φιλόσοφοι ονομαζόντουσαν «ζηνώνειοι», λόγω του Ζήνωνα ως αρχικό διδάσκαλο της στωικής σχολής. Μετά ονομάστηκαν «Στωικοί» ή «φιλόσοφοι της Στοάς» καθώς οι μαθητευόμενοι του Ζήνωνα παρακολουθούσαν παραδόσεις του στη «Ποικίλη Στοά», ένα δημόσιο κτίριο της Αθηναϊκής Αγοράς, διακοσμημένο με πολύχρωμες τοιχογραφίες από διάσημους καλλιτέχνες της εποχής.

2. Βασικοί εκπρόσωποι του στωικισμού

Στον αρχαίο στωικισμό κύριοι εκπρόσωποι ήταν ο Ζήνων ο Κιτιεύς, ο Κλεάνθης και ο Χρύσιππος.

Ο Ζήνων ο Κιτιεύς (336-264 π.Χ.), γεννήθηκε στο Κίτιο της Κύπρου. Ήταν έμπορος στο επάγγελμα και σε ένα ταξίδι του που μετέφερε εμπορεύματα με το καράβι του, ναυάγησε και κατέληξε στην Αθήνα, χάνοντας όλη τη περιουσία του. Ο Κράτης ήταν ο δάσκαλος του Ζήωνα, ο οποίος άνηκε στους κυνικούς φιλοσόφους και αποτέλεσε την κύρια επιρροή του Ζήωνα στη διαμόρφωση της στωικής του φιλοσοφίας. Από το Κράτη ο Ζήωνας υιοθέτησε περισσότερο την άποψη πως ο σοφός άνθρωπος ζει σύμφωνα με τη φύση. Επίσης μαθήτευσε και δίπλα στον Στίλωνα και στον Δίοδο το Κρόνο, οι οποίοι του μεταλαμπάδευσαν τη διαλεκτική μέθοδο, αλλά και στους Ξενοκράτη και Πολέμονα, που διδάχθηκε μαθηματικά και φυσική. Ήταν μία ήρεμη και διακριτική προσωπικότητα. Από τους μαθητές του δεν δεχόταν χρήματα, έτσι ώστε η διδασκαλία του να είναι απευθύνεται σε όλους και όχι μόνο στους πλούσιους. Ο θάνατος του ήταν κάπως περίεργος. Μία μέρα καθώς έφευγε από τη σχολή του, έπεσε και έσπασε το δάχτυλο του. Έπεσε στο έδαφος το χτύπησε με το χέρι του, είπε την εξής φράση «*Έρχομαι, γιατί με φωνάζεις;*», φράση του λυρικού ποιητή Τιμόθεου και έπειτα έδωσε τέλος στη ζωή του. Κανένα δικό του έργο δεν έχει διασωθεί σήμερα. Πληροφορίες για εκείνον έχουμε από τον Διογένη τον Λαέρτιο, από τον οποίο γνωρίζουμε και τους τίτλους των έργων του: *Πολιτεία, Περί του κατά φύσιν βίου, Περί παθών, Περί νόμου, Περί της ελληνικής παιδείας, Περί καθήκοντος, Περί ποιητικής ακροάσεως, Περί ορμής ή Περί ανθρώπου φύσεως, Περί σύμπαντος, Περί Πυθαγορείων σημείων, Πέντε ομηρικά προβλήματα κ.α.* (Brun, 1965).

Ο Κλεάνθης (331-232 π.Χ.), γεννήθηκε στην Ασσό της Τροίας. Ήταν αθλητής, με μεγάλη σωματική ευρωστία και διέθετε χιούμορ. Μαθήτευσε δίπλα στον Ζήωνα για δεκαεννέα χρόνια. Ο Ζήωνας τον επέλεξε για διάδοχο του, όχι για την ευφυΐα του, αλλά για την σχολαστικότητα και τη μεγάλη σωματική δύναμη που είχε ο Κλεάνθης. Πέθανε στην ηλικία των εκατό χρόνων, είχε πρησμένα ούλα και αποφάσισε να μην φάει ξανά ώσπου πέθανε από ασιτία. Από το συγγραφικό του έργο μας έχουν διασωθεί μόνο κάτι στίχοι, οι οποίοι ήταν ένας ύμνος στο Δία.

Ο Χρύσιππος (280-210) γεννήθηκε στη Σόλωνα. Ήταν μία έντονη προσωπικότητα, επένευε σιγουριά και σοφία. Κατάφερε να ενώσει την στωική σχολή με τις ικανότητες του στη σοφή του διαλεκτική και να αντιμετωπίσει τους αντιπάλους του. Από το Διογένη το Λαέρτιο γνωρίζουμε πως έγραψε πάνω από 705 έργα, με 119 τίτλους έργων λογικής και 43 τίτλους έργων ηθικής. Συχνά ερχόταν σε αντιπαράθεση με τους ιδρυτές της σχολής, ίσως και με τον Κλεάνθη, ο οποίος του έδωσε να αναλάβει τα ηνία της σχολής, μετά το θάνατο του. Το κύριο γνώρισμα της διδασκαλίας του ήταν ο πολεμικός δογματισμός, στηριζόμενος στη διαλεκτική του και σημαντικός για να πολεμήσει τη σχολή των Μεγάρων, που ονομαζόταν και Εριστική σχολή, αλλά και την Νέα Ακαδημία του Αρκεσίλαου (Brun, 1965).

Στο μέσο στωικισμό βασικοί εκπρόσωποι ήταν ο Παναίτιος και ο Ποσειδώνιος

Ο Παναίτιος (185-112 π.Χ.), γεννήθηκε στη Ρόδο. Μαθήτευσε κοντά στον Αντίπατρο στην Αθήνα. Έπειτα έφυγε στη Ρώμη και εκεί έγινε φίλος με τον Αιμίλιο Σκιπίωνα. Όταν πέθανε ο δάσκαλος του, ο Αντίπατρος, επέστρεψε πίσω στην Αθήνα και ανέλαβε να διευθύνει τη σχολή. Ο στωικισμός του Παναίτιου κατευθυνόταν προς ένα λογικό ουμανισμό. Η αυστηρότητα του στωικισμού χάνεται και ο Παναίτιος με χαρακτηριστικό του τον εκλεκτικισμό, δεχόταν επιρροές από τα έργα των μαθητών του Αριστοτέλη και από την Νέα Ακαδημία. Χρησιμοποιούσε περισσότερο τη πιθανότητα παρά τη βεβαιότητα. Έγραψε πολλά έργα, με πιο σημαντικό του έργο μία πραγματεία *Περί Καθήκοντος*, από την οποία επηρεάστηκε έντονα ο Κικέρωνας, στη συγγραφή των δύο πρώτων βιβλίων του (Brun, 1965).

Ο Ποσειδώνιος (135-151 π.Χ.), γεννήθηκε στην Απάμεια της Συρίας. Μαθήτευσε κοντά στο Παναίτιο. Δεν έχουν διασωθεί έργα του, ωστόσο υπάρχουν μαρτυρίες για το ύφος του γραπτού λόγου του ήταν ανεκδοτολογικό και με ποιητικές ρήσεις, όπως μας πληροφορούν ο Στράβωνας και ο Γαληνός. (Τριαντάρη Σ. Α., 2005) Ο Κικέρωνας επηρεάστηκε επίσης από τα έργα του Ποσειδώνιου, κυρίως στο δεύτερο βιβλίο του. (Brun, 1965) Μερικά από τα έργα του είναι: *Φυσικός λόγος, Περί κόσμου, Περί θεών, Περί ειμαρμένης, Περί ψυχής, Περί παθών, Περί αρετών, κ.α.* (Τριαντάρη Σ. Α., 2005).

Στο στωικισμό της αυτοκρατορικής περιόδου οι πιο βασικοί εκπρόσωποι ήταν ο Σενέκας, ο Επίκτητος και ο Μάρκος Αυρήλιος.

Ο Σενέκας (4 π.Χ.- 65 μ.Χ.), γεννήθηκε στην Κουρδούη. Σπούδασε στη Ρώμη και είχε ένα δάσκαλο στωικό και ένα πυθαγόρειο. Υπήρξε δικηγόρος για λίγο καιρό και έπειτα στράφηκε προς τα γράμματα (Brun, 1965). Ο στωικισμός του Σενέκα χαρακτηρίζεται από συγκαταβατικότητα και παραχωρήσεις (Τριαντάρη Σ. Α., 2005). Τα έργα του είναι φιλοσοφικές πραγματείες, μερικές από τις οποίες είναι: *Περί Πρόνοιας*, *Περί οργής*, *Περί Ευδαιμονίας*, *Περί απραξίας*, *Περί πνευματικής γαλήνης*, *Περί ευεργεσιών*, *Περί αξιωμάτων*, *Περί πρόνοιας*, κ.α. (Brun, 1965). Τα έργα του περιλαμβάνουν φιλοσοφικές σκέψεις σχετικά με τα πάθη και την αρετή, όπως επίσης είχαν δεοντολογικό και συμβουλευτικό χαρακτήρα σχετικά με τη μετριοπάθεια και τη σωφροσύνη (Brun, 1965).

Ο Επίκτητος (50-130 μ.Χ.), ήταν σκλάβος και γεννήθηκε στην Ιεράπολη της Φρυγίας. Δάσκαλος του ήταν ο Μουσώνιος Ρούφος. Η διδασκαλία του είχε θρησκευτικό χαρακτήρα, ίσως επηρεασμένος από τον Χριστιανισμό (Brun, 1965). Επίκεντρο του ενδιαφέροντος του υπήρξε ο άνθρωπος και η εκπαιδευτική αγωγή για την απόκτηση της ελευθερίας. Βασικά του έργα είναι οι *Διατριβές* και το *Εγχειρίδιον*. (Τριαντάρη Σ. Α., 2005).

Ο Μάρκος Αυρήλιος (121-180 μ.Χ.) ήταν ρωμαίος αυτοκράτορας. Σπούδασε κοντά σε σημαντικές προσωπικότητες και από νεαρή ηλικία ενδιαφέρθηκε για τη φιλοσοφία (Brun, 1965). Σε ηλικία δώδεκα χρόνων υιοθέτησε το στωικισμό και το λιτό τρόπο ζωής τους. Στο έργο του *Σκέψεις*, αναφέρει τα ονόματα των ανθρώπων που συντέλεσαν στη διάπλαση της φιλοσοφικής του πορείας (Τριαντάρη Σ. Α., 2005). Η φιλοσοφία του Μάρκου Αυρήλιου επικεντρωνόταν γύρω από την ιδέα του θανάτου. Υπήρχε επίσης «η πίστη του στη θεία πρόνοια». Χαρακτηριστικό ήταν επίσης «η επίδραση του ηθικού δυισμού στην ανθρωπολογία και στη μεταφυσική» (Τριαντάρη Σ. , 2012).

3. Η επιρροή της στωικής φιλοσοφίας

Ο στωικισμός απέκτησε μεγάλη ισχύ και αναγνωρίζεται μέχρι και σήμερα ως ένα από τα πιο σημαντικά φιλοσοφικά ρεύματα. Μεγαλύτερη ήταν η απήχηση στον τομέα της ηθικής πλευράς σχετικά με τα καθήκοντα του ατόμου, στη ρωμαϊκή κοινωνία με

κύριους υποστηρικτές τον Οράτιο, τον Κικέρωνα, τον Μάρκο Αυρήλιο, οι οποίοι ενστερνίστηκαν τις στωικές αρχές περί καθηκόντων και ηθικής. Σημαντική ήταν επίσης η επίδραση του στωικισμού σε εκπροσώπους της νεότερης ευρωπαϊκής φιλοσοφίας όπως ο Σπινόζα, ο Καρτέσιος, ο Καντ, ο Λοκ, ο Γκαίτε και άλλοι (Καρακατσάνης, 2002). Ο στωικισμός κατείχε κυρίαρχη θέση στην ελληνιστική εποχή, ο οποίος λόγω της επίδρασης του, δικαιούται να τοποθετείται ως επάξια σημασίας φιλοσοφικό σύστημα με τον αντίστοιχο πλατωνισμό και τον αριστοτελισμό (Vegetti).

Ο Χριστιανισμός σημειώνει την μεγαλύτερη απήχηση από το Στωικισμό. Βασικές θέσεις του Χριστιανισμού όπως η αγάπη για τον πλησίον μας, ο προσανατολισμός του ατόμου ως απλός και λιτός, σύμφωνα με ηθικές αρχές και αξίες, απαλλαγμένος από υλικά αγαθά και εξωτερικούς πειρασμούς, αλλά και η αποδοχή του κόσμου ως δημιουργία από μία παγκόσμια οντότητα που ρυθμίζει και κυβερνά το σύμπαν, το Θεό (Καρακατσάνης, 2002).

Διακρίνουμε στωικές θέσεις στα Ευαγγέλια, κυρίως στο *κατά Ιωάννη*, αλλά και στις επιστολές του Αποστόλου Παύλου. Ο Άγγλος φιλόσοφος Ιωάννης Σόλσμπερι, ο ουμανιστής φιλόσοφος Ιούστος Λίψιους, ο Μπέικον, ο Μισέλ ντε Μονταίν και ο Μοντεσκιέ είναι μερικές ακόμα ενδεικτικές προσωπικότητες που επηρεάστηκαν και υιοθέτησαν το ρεύμα του στωικισμού.

Το ενδιαφέρον των στωικών επεκτάθηκε πέρα από την ηθική και σε άλλες επιστήμες όπως είναι η γλωσσολογία, η ψυχολογία και η λογική, με τοποθέτηση αξιολογών θέσεων.

4. Βασικές αρχές στωικών

Ο στωικισμός εξελίχθηκε από τη σχολή των κυνικών, σχολή που ίδρυσε ο μαθητής του Σωκράτη, ο Αντισθένης. Αν και το ενδιαφέρον των στωικών διέφερε ανάλογα με τους εκπροσώπους της κάθε χρονικής περιόδου, ωστόσο η διδασκαλία της ηθικής διατηρήθηκε από την αρχή μέχρι το τέλος της στωικής διδασκαλίας. Αξίζει να σημειωθεί πως ο στωικισμός ξεκίνησε σαν μία θεραπεία ενάντια στα πάθη του ανθρώπου και έπειτα απέκτησε φιλοσοφική υπόσταση. Η φιλοσοφία των στωικών

διακρίνεται σε τρία μέρη: τη Φυσική, τη Λογική και τη Ηθική. Η φιλοσοφία τους ερμηνεύεται ως «τέχνη του βίου» που προϋποθέτει συνδυασμό γνώσεων και ασκήσεων με απώτερο σκοπό την κατάκτηση της ευδαιμονίας. Κατά τους στωικούς ο άνθρωπος απέβλεπε στο «ομολογουμένως ζην». Η φράση αυτή ειπώθηκε για πρώτη φορά από τον ιδρυτή της στωική σχολής, Ζήνωνα. Σύμφωνα με αυτή τη φράση ο άνθρωπος όφειλε να ζει σύμφωνα με το Λόγο. Έπειτα ο Κλεάνθης, ο επόμενος εκπρόσωπος του στωικισμού υποστήριξε την συμφωνία του ανθρώπου με τη φύση και επαναδιατύπωσε τη φράση ως «ομολογουμένως τη φύσει ζην». Ο στωικός φιλόσοφος Χρύσιππος αποδέχτηκε αυτή τη τοποθέτηση του Κλεάνθη προσθέτοντας πως ο άνθρωπος πρέπει να εναρμονίζει την ατομική του φύση με την αρχέτυπη, καθολική φύση του κόσμου, που είναι και ο σκοπός της ζωής του.

Η έννοια της φύσης με το Θεό ταυτίζονται στον στωικισμό. Ο καθολικός Λόγος είναι επίσης ο Θεός, το σχέδιο του που ρυθμίζει και κυβερνά τα πάντα. Ο Θεός είναι ο δημιουργός του σύμπαντος και όλων όσων υπάρχουν σε αυτό.

Το πρώτο ένστικτο του ανθρώπου στο κόσμο είναι αυτό της αυτοσυντήρησης. Περιγράφεται ως *οικειώσεως των όντων*. Σχετίζεται με την αυτοσυντήρηση του (SHARPLES, 2002). Οι σκοποί αυτοί ευνοούν στην προσαρμογή του ατόμου με το εξωτερικό περιβάλλον. Η φύση έδωσε στον άνθρωπο τις έννοιες της αλήθειας και τους ψεύδους, του καλού και του κακού, με τη μορφή του Λόγου. Ο Λόγος αναπτύσσεται στον άνθρωπο στην εφηβική του ηλικία. Ωστόσο όμως είναι αναπτυγμένος διαστρεβλωμένα και λανθασμένα. Ο Λόγος αυτός διακυβεύεται από τα πάθη. Τα πάθη είναι «παρά φύσιν» αιτίες που παρεμποδίζουν την ορθή ανάπτυξη του Λόγου. Τα κύρια πάθη είναι τέσσερα: ηδονή, φόβος, λύπη και επιθυμία. Η ύπαρξη των παθών εντοπίζεται στην παιδική ηλικία ως απόρροια κοινωνικής αιτίας. Με τη συμβολή της στωικής ηθικής, ο μαθητής διαπαιδαγωγείται σε μία θεραπευτική αγωγή ενάντια στα πάθη, με σκοπό την ανάπτυξη του ορθού Λόγου. Ως ορθός Λόγος νοείται η αντικειμενικότητα στις κρίσεις και τις αποφάσεις του ατόμου και η αρμονία του ανάμεσα στις προθέσεις, τις σκέψεις και τις πράξεις του.

Η εκρίζωση των παθών έγκειται στον παιδαγωγικό ρόλο της στωικής ηθικής. Οι στωικοί ήταν απόλυτοι ως προς την αποβολή των παθών. Οι στωικοί εκπρόσωποι της πρώτης περιόδου αποτελούν παραδείγματα εγκράτειας απέναντι στα πάθη τους. Γι το λόγο αυτό πολλοί βασιλείς εκείνης της εποχής καλούσαν στωικούς φιλοσόφους

ως σύμβουλους στη πολιτεία ή για την διαπαιδαγώγηση των παιδιών τους (Ludwig, 2002).

Με τη πλήρη απαγκίστρωση από τα πάθη χαρακτηρίζεται η προσωπικότητα του σοφού, που είναι απαθής και ατάραχος. Βιώνει την απάθεια και την εσωτερική ηρεμία, ευτυχία και ειρήνη. Η εξασφάλιση της απάθειας είναι δύσκολη και πολλές φορές σκληρή και απάνθρωπη, καθώς ο άνθρωπος αντιδρά σε ορισμένες καταστάσεις παγερά και αδιάφορα, χωρίς να επηρεάζεται από κάποιο συναίσθημα, όπως είναι για παράδειγμα ο θάνατος, που μας προκαλεί επώδυνα συναισθήματα. Ο σοφός είναι ταυτόχρονα και ο ευδαίμων (Ludwig, 2002).

Η ευδαιμονία είναι αρετή, υψηλής ηθικής αξίας. Για τους στωικούς ο φιλοσοφικός λόγος ήταν «τέχνη του βίου», με απώτερο σκοπό της την ευδαιμονία. Ο άνθρωπος θα είναι ολοκληρωμένος ως οντότητα με την ευδαιμονία, καθώς θα βρίσκεται σε πλήρη αρμονία με το Θείο Λόγο αλλά και τη δική του προσωπική βούληση. Με το δρόμο προς την ευδαιμονία, ο άνθρωπος ανυψώνεται, και η τελειοποιείται ως ύπαρξη. Για να γίνει αυτό θα πρέπει να ελέγχει τα πάθη του, που αντίκεινται στην εσωτερική του αταραξία. Σε αυτό συμβάλει ο ρόλος της παιδείας, το μοναδικό μέσο για την αποβολή των παθών και την δημιουργία ελεύθερης προσωπικότητας. Οι μέγιστες αρετές είναι και τα ύψιστα αγαθά που εκπληρώνουν το σκοπό του ανθρώπου. Οι αρετές αυτές είναι η *αταραξία*, η *αφοβία* και η *ελευθερία*. Με αυτό τον τρόπο ο μπορεί να διαμορφώσει ο άνθρωπος τη προσωπικότητα του σε σοφό και να φτάσει στη τελική κατάσταση της απάθειας.

B. Η ΣΤΩΙΚΗ ΦΥΣΙΚΗ-ΛΟΓΙΚΗ-ΗΘΙΚΗ

Η διαίρεση του φιλοσοφικού λόγου των Στωικών οριζόταν ως εξής: Φυσική, Λογική, Ηθική. Μάλιστα οι στωικοί παρομοίαζαν τα τρία μέρη της φιλοσοφίας τους σαν ένα περιβόλι που ο φράχτης είναι η Λογική, τα δέντρα και τα λουλούδια είναι η Φυσική και οι καρποί είναι η Ηθική (Καρακατσάνης, 2002).

Η παρομοίωση αυτή απέδιδε την αλληλένδετη ενότητα του φιλοσοφικού λόγου και πως το ένα δεν υφίσταται αποκομμένο από το άλλο. Η Φυσική είχε ως αντικείμενο ότι σχετίζεται με τη Φύση και το Θεό, που σχετίζονται μεταξύ τους. Η Λογική σχετιζόταν με τον ανθρώπινο λόγο και η Ηθική σχετικά με τον ηθικό και ενάρετο τρόπο ζωής του ανθρώπου (Κούρφαλη, 2013). Τα τρία μέρη του φιλοσοφικού λόγου αποτελούσαν και τα «αναλυτικά προγράμματα σπουδών» στη διδασκαλία των μαθητών της Στοάς. Πολλές φορές υπήρχε σύγχυση μεταξύ των στωικών σχετικά με το ποιο μέρος από τα τρία θα πρέπει να διδάσκεται πρώτο. Αυτό που ήταν σύμφωνο ήταν πως η διδασκαλία ήταν εναρμονισμένη με τις ανάγκες των μαθητών από κάθε στωικό δάσκαλο (Κούρφαλη, 2013).

1. Στωική φυσική

Σύμφωνα με τη κοσμολογική θεώρηση των στωικών το σύμπαν αποτελείται από δύο αρχές. Την ενεργητική αρχή (ποιούν) και την παθητική αρχή (πάσχον). Η ενεργητική αρχή είναι ο Θεός και ταυτίζεται με τη Φύση. Ο Θεός για τους στωικούς δεν ήταν ξεχωριστή οντότητα μέσα στο σύμπαν καθώς επίσης ούτε και η στωική θεολογία δεν αποτελούσε ξεχωριστή επιστήμη από τη στωική φυσική (Vegetti). Αντίθετα ο στωικός Θεός ήταν μία διάσταση του σύμπαντος που εντασσόταν σε αυτό. Έχει πολλά ονόματα όπως Δίας, Νους, Ειμαρμένη, Ψυχή, Πνεύμα, Λογική. Η παθητική αρχή είναι η ύλη. Ο Θεός είναι αυτός που δίνει μορφή και κίνηση στην ύλη, η οποία είναι αδρανής, αδιαμόρφωτη και χωρίς ιδιότητες. Γι αυτό και ο Θεός είναι η κινητήρια δύναμη που ρυθμίζει τα πάντα, ως η αρχή του κόσμου (Τριαντάρη Σ. Α., 2005).

Από ενεργητική και τη παθητική αρχή δημιουργούνται τα τέσσερα στοιχεία, το πυρ, το νερό, ο αέρας και η φωτιά (Τριαντάρη Σ. Α., 2005). Σύμφωνα με τη θεωρία της εκπύρωσης, *όλο ο κόσμος μετατρέπεται σε πυρ* (Τριαντάρη Σ. Α., 2005)

και η φωτιά είναι η ύψιστη εκδήλωση (Vegetti). «Η πορεία των γεγονότων κορυφώνεται σε μία στιγμή, την παγκόσμια εκπύρωση, κατά την οποία όλα καταλήγουν σε κοσμικό πυρ. Από την τελική εκπύρωση ξεκινά ένας νέος κύκλος γεγονότων, που θα είναι πανομοιότυπος με τον προηγούμενο.» (Vegetti).

Οι Στωικοί υποστήριζαν τον μονισμό, τη θεωρία που δεν διαχωρίζει τον υλικό από τον πνευματικό κόσμο. Η ύλη και το πνεύμα είναι εκφάνσεις μίας και μοναδικής αρχής των όντων που κυβερνά τον κόσμο. Η θεώρηση τους για τον κόσμο διέπεται από μία σχέση αιτιατού και αποτελέσματος που για τους στωικούς επικαλείται ως ειμαρμένη (Καρακατσάνης, 2002).

Η ειμαρμένη αποτελεί ένα ενιαίο σύστημα αιτιών που ταυτίζεται με το Θεό και πιο συγκεκριμένα με τη θεία πρόνοια. Λόγω της ειμαρμένης όλα όσα συμβαίνουν είναι προκαθορισμένα ως αιτία για όσα έπεται να συμβούν στη συνέχεια. Ο άνθρωπος θα πρέπει να συνειδητοποιήσει πως τίποτα δε συνέβη τυχαία, χωρίς αιτία. Όλοι φέρουν ευθύνη για τις πράξεις τους μέσα σε αυτή την ενιαία αιτιώδη σχέση. Γι αυτό και η παιδεία των στωικών θα πρέπει να στοχεύει στην κατανόηση του ανθρώπου σχετικά με τα όσα συμβαίνουν στη ζωή του, και να υπομένει τις συνέπειες των πράξεων του στη ζωή του χωρίς να διαμαρτύρεται (Κούρφαλη, 2013).

Ωστόσο η ειμαρμένη δεν αντιβαίνει στην ελεύθερη βούληση του ατόμου. Σύμφωνα με τον Χρύσιππο η ειμαρμένη καθορίζει τις δυνατότητες για ένα γεγονός που πρόκειται να συμβεί (Καρακατσάνης, 2002). Οι πράξεις των ανθρώπων χωρίζονται σε δύο αιτίες: τις απώτερες αιτίες, που αφορούν την ειμαρμένη και τις προσεχείς αιτίες που σχετίζονται με την ανθρώπινη βούληση (Καρακατσάνης, 2002).

Η ειμαρμένη καθορίζει εκ των προτέρων τις δραστηριότητες που θα συμβούν σε ένα γεγονός. Ποια δραστηριότητα όμως θα επιλεγεί, εναπόκειται στην βούληση του ανθρώπου. Ο άνθρωπος είναι αυτός που έχει τη δυνατότητα επιλογής ανάμεσα σε γεγονότα που είναι προκαθορισμένα στο πως θα συμβούν από την ειμαρμένη. Με αυτό τον τρόπο η ανθρώπινη ελευθερία δεν αναιρείται, αντίθετα η ειμαρμένη συνδυάζεται με τη βούληση του ανθρώπου στο να πράττει ότι θέλει (Κούρφαλη, 2013).

Το σύμπαν ρυθμίζεται από τον παγκόσμιο Λόγο. Αντίστοιχα υπάρχει και μέσα μας ο λόγος, «ο σπερματικός Λόγος», που σύμφωνα με τους Στωικούς αποτελεί μέρος του παγκόσμιου Λόγου και συνδέεται με αυτό, καθώς ο άνθρωπος ανήκει και διαμορφώνεται σύμφωνα με τις επιταγές του Λόγου. Πρόκειται για τη ψυχή του ανθρώπου, η οποία για τους στωικούς «είναι ένα πυρ, ένα ένθερμο πνεύμα, μέρος τους θεϊκού πνεύματος που διαπερνά τα πάντα.» (Τριαντάρη Σ. Α., 2005). Η ψυχή για τους στωικούς έχει σωματική υπόσταση και αυτό στηρίζεται από το γεγονός ότι η ψυχή χωρίζεται από το σώμα μετά το θάνατο, όπου τα χαρακτηριστικά της κληρονομούνται όπως τα βιολογικά χαρακτηριστικά του ανθρώπου στους απογόνους τους (Καρακατσάνης, 2002). Κατά τους Στωικούς η ψυχή έχει μια αμφίδρομη σχέση, καθώς όταν το σώμα δέχεται ένα εξωτερικό ερέθισμα, η ψυχή επηρεάζεται. Το ίδιο συμβαίνει και όταν η ψυχή βιώνει ένα συναίσθημα, το σώμα ανταποκρίνεται και εξωτερικεύει το συναίσθημα που βιώνει η ψυχή, όπως για παράδειγμα στο αίσθημα της ντροπής, μπορεί κάποιος να κοκκινίσει στο πρόσωπο ή να ιδρώσουν τα χέρια του (Καρακατσάνης, 2002).

Το ηγεμονικό είναι το κεντρικό μέρος της ψυχής. Βρίσκεται στη καρδιά και προσδιόριζε την συμπεριφορά μας και τις πράξεις μας (Vegetti). Οι άνθρωποι διακρίνονται από τα ζώα ως προς το ηγεμονικό, καθώς μόνο οι άνθρωποι είχαν το Λόγο. Ωστόσο η λογικότητα δεν υπάρχει στον άνθρωπο από την γέννηση του. Την αποκτά σταδιακά, κατά την περίοδο της εφηβείας, σε ηλικία δεκατεσσάρων χρόνων, μαζί με την σωματική του ωρίμανση (Καρακατσάνης, 2002).

2. Στωική λογική

2.1. Ρητορική

Οι στωικοί ως ορθολογιστές ερμήνευαν τα πάντα γύρω από τη σχέση αιτίας και αποτελέσματος. Η στωική λογική δεν είναι αναπόσπαστο κομμάτι της φιλοσοφίας τους, αλλά υπάγεται στη φυσική και στη λογική τους. Εξάλλου καμία ανθρώπινη ύπαρξη δεν υφίσταται χωρίς τη λογική, καθώς κάθε ενήλικο ανθρώπινο ον είναι και έλλογο ον. Η λογική για τους στωικούς ερμηνεύεται ως «η επιστήμη του ορθώς διαλέγεσθαι» (Long, 1997). Η λογική σύμφωνα με τον Διογένη το Λαέρτιο χωρίζεται

στους στωικούς στη ρητορική και στη διαλεκτική. Αντικείμενο τους ήταν ο λόγος (Λαέρτιος, 1994).

Η στωική ρητορική, ως επιστήμη του *εν λέγειν* (Long, 1997), ήταν ένα μέσο διαπαιδαγώγησης των νέων, μία μέθοδος μόρφωσης τους, που καθιστούσε τους πολίτες ηθικούς και χρηστούς (Τριαντάρη Σ. , 2012). Η ρητορική ερμηνευόταν για τους στωικούς ως μία επιστήμη αλήθειας και όχι ως τέχνη πειθούς που οριζόταν στην αρχαία ρητορική που στη τελευταία η αλήθεια δεν ήταν και τόσο σημαντική, αντιθέτως η αλήθεια συχνά υπονομευόταν.

Για τον Αριστοτέλη η ρητορική ήταν η ικανότητα να μπορείς να βρεις για κάθε περίπτωση τα κατάλληλα αποδεικτικά στοιχεία που να σε καθιστούν πιστικό στο ακροατήριο σου. Να καταφέρεις να κερδίσεις το ακροατήριο σου με σκοπό σου τη πειθώ (Αριστοτέλης, 2006). Αντίθετα για τους Στωικούς η ρητορική ήταν ένα παιδευτικό και ηθικό μέσο διαπαιδαγώγησης. Μέσα από τη ρητορική οι στωικοί στόχευαν στη διαμόρφωση ενάρετων πολιτών με ηθικές αξίες. Οι ενάρετοι πολίτες θα είναι και ενεργοί πολίτες που θα συμπεριφέρονται για το κοινό καλό της κοινωνίας και ταυτόχρονα για το δικό τους καλό, θα έχουν δική τους άποψη που θα συντελεί στην εξέλιξη της κοινωνίας (Μαρνέλη-Πρωτοπαπά, 2005).

Ο ρήτορας που στοχεύει στη διαπαιδαγώγηση του ακροατηρίου, επιδιώκει ως δάσκαλος να «προικίσει» το μαθητή του με την τέλεια αρετή, μέσα από τη χρήση του ρητορικού λόγου που εδώ έχει παιδευτική σημασία (Τριαντάρη Σ. , 2012). Η ρητορική ως μέρος της λογικής είχε αντικείμενο της το λόγο. Ο λόγος στον άνθρωπο έχει τη σημασία της ομιλίας, (βγάλω λόγο) και της λογικής σκέψης που είναι και η ορθή σκέψη. Ο άνθρωπος ως βασική προϋπόθεση τη λογική του σκέψη μέσα από το ρητορικό λόγο που είναι κομμάτι της στωικής λογικής στοχεύει στο να κατανοήσει ο νέος και να μπορεί να εξηγήσει το φυσικό κόσμο και την ανθρώπινη ύπαρξη, η οποία εντάσσεται σε αυτό. Μέσα από τη γνώση και την ερμηνεία του κόσμου, ο μαθητής θα μπορέσει να οδηγηθεί στην αρετή και να ολοκληρώσει την υπόσταση του που είναι η ηθική του τελείωση, η ευδαιμονία (Μαρνέλη-Πρωτοπαπά, 2005). Χωρίς τη λογική δεν μπορεί να οικοδομηθεί η αρετή.

Εφόσον η αρετή είναι ο τελικός σκοπός της ρητορικής, ο ρήτορας που είναι ταυτόχρονα και δάσκαλος και πρέπει να βοηθήσει το μαθητή του να αποκτήσει την

αρετή αξιοποιώντας σωστά τη γλώσσα. Οφείλει να προσέχει τη γλώσσα που θα χρησιμοποιήσει και να είναι κατάλληλα προετοιμασμένος. Σύμφωνα με το Ζήνωνα ένας σωστός ρήτορας που χρησιμοποιεί σωστά τη γλώσσα είναι αυτός που μιλάει χωρίς να λέει περιττές λεπτομερείς, είναι ακριβής στα λεγόμενα του και περιεκτικός, χωρίς να δίνει άστοχα παραδείγματα, χωρίς να φλυαρεί και να κουράζει το ακροατήριο του, ενώ παράλληλα από τα λεγόμενα του θα πρέπει να μην προκύπτουν στο τέλος απορίες και αντιδράσεις, να είναι δηλαδή σαφής και κατανοητός. Το ύφος και η γλώσσα θα πρέπει να είναι εναρμονισμένα με τις κινήσεις των χεριών του και τις εκφράσεις του προσώπου του. Τα επιχειρήματα που θα αξιοποιήσει θα πρέπει να είναι κατάλληλα προετοιμασμένα από πριν και με το σωστό τόνο φωνής, διατυπωμένα και με τελικό στόχο την εύρεση της αλήθειας (Λαέρτιος, 1994).

Βασικό εργαλείο της ρητορικής είναι η γλώσσα. Η σωστή χρήση της γλώσσας για τους στωικούς διακρίνεται σύμφωνα με τον Διογένη Λαέρτιο σε πέντε αρετές: *«οι αρετές του λόγου είναι πέντε: ελληνισμός, σαφήνεια, συντομία, πρόπον, κατασκευή»* (Λαέρτιος, 1994). Η σωστή χρήση της γλώσσας είναι βασικό στοιχείο για να επιτευχθεί ο σκοπός της ρητορικής, γι αυτό ο ρήτορας θα πρέπει να προσέχει πως ρητορεύει ώστε να είναι προσεγμένος και να επιδιώκει την διαμόρφωση ενάρετων πολιτών.

Η δομή του ρητορικού λόγου είναι χωρισμένη σε τέσσερα μέρη: το προοίμιο, η διήγηση, η πίστη/απόδειξη και ο επίλογος (Λαέρτιος, 1994). Το προοίμιο είναι ο πρόλογος του ρητορικού λόγου. Με το προοίμιο ο ρήτορας εισάγεται στο θέμα που πρόκειται να μιλήσει. Είναι σημαντικό να καταφέρει να διεγείρει το ενδιαφέρον των ακροατών και να γίνει συμπαθής από την αρχή. Η πίστη/απόδειξη είναι το κεντρικό μέρος του θέματος και το πιο βασικό. Σε αυτό το σημείο χρησιμοποιεί τα επιχειρήματα που έχει διαθέσιμα ο ρήτορας, τα οποία διέπονται από τη λογική. Λογικό επιχείρημα μπορεί να είναι ένα παράδειγμα από τη καθημερινή μας ζωή, ένα απόφθεγμα κάποιου σπουδαίου ανθρώπου ή μια επινόηση του ίδιου του ρήτορα που να είναι ένα κατανοητό και να φτάνει σε κάποιο λογικό συμπέρασμα. (Λαέρτιος, 1994). Στο τέλος ολοκληρώνει το ρητορικό του λόγο με τον επίλογο που είναι η σύνοψη όλων όσων ειπώθηκαν πιο πριν. Ανακεφαλαιώνει τα βασικά σημεία και κλείνει το λόγο του.

Η ρητορική είναι μία επιστήμη που στοχεύει στην αλήθεια και στο να μυήσει τους πολίτες στη προσωπικότητα του σοφού, από τον ίδιο το σοφό που κατέχει την ρητορική ως επιστήμη (Τριαντάρη Σ. , 2012).

2.2. Διαλεκτική

Εκτός από τη ρητορική, παιδευτική ισχύ έχει για τους Στωικούς και η διαλεκτική ως επιστήμη. Είναι μία μέθοδος που φτάνει κανείς στην αλήθεια μέσα από τη μέθοδο ερώτησης και απάντησης. Η διαλεκτική για τους στωικούς όπως επίσης και για τον Πλάτωνα είναι η μελέτη της «πραγματικής φύσης των πραγμάτων» (Long, 1997). Ο Χρύσιππος σχετίζει τη διδασκαλία της διαλεκτικής με τα *σημαίνον* και *σημαινόμενο*, δηλαδή τη μορφή και το περιεχόμενο. (Κουμάκης, 1997) Οι στωικοί διέκριναν επίσης και το *τυγχάνον*. Το *σημαίνον* είναι ο ήχος, η ανθρώπινη φωνή που εκφράζει το νόημα που ακούμε. Το *σημαινόμενο* είναι η σημασία σε αυτό που αναφέρεται αυτό που αντιλαμβανόμαστε. Το *τυγχάνον* είναι το εξωτερικό αντικείμενο στο οποίο αναφερόμαστε. Στα *σημαινόμενα* ανήκει οτιδήποτε διατυπώνεται με τη γλώσσα (Long, 1997).

Στα σημαινόμενα ανήκουν τα *λεκτά*. Τα *λεκτά* είναι λέξεις, προτάσεις που η έκφραση τους δίνει ένα τελικό, έλλογο νόημα, το σημαίνον. Τα *λεκτά* μπορεί να είναι αληθή ή ψευδή. Τα *λεκτά* διατυπώνονται από την ανθρώπινη φωνή που είναι έλλογη, εγγράμματη και έναρθρη, ώστε να υπάρξει ένα λογικό νόημα. Η ανθρώπινη φωνή είναι το βασικό εργαλείο της διαλεκτικής, χωρίς αυτή η διαλεκτική δεν υφίσταται (Λαέρτιος, 1994).

Η διαλεκτική ορίζεται από τους στωικούς ως η *επιστήμη αληθών και ψευδών και ουδετέρων* (Long, 1997). Την ικανότητα να διακρίνει τι είναι αλήθεια και τι είναι ψέμα διαθέτει ο φιλόσοφος που είναι σοφός. Αυτός είναι και ο διαλεκτικός. Εμπεριέχει την αρετή, όπως ακριβώς και η ρητορική και η λογική των στωικών (Τριαντάρη Σ. , 2012). Είναι επιστήμη της αλήθειας, που έχει μέσα της το Λόγο.

Σύμφωνα με τον Επίκτητο η διαλεκτική είναι μία διαδικασία ερωτοαπαντήσεων, που υιοθετείται από το Σωκράτη. Ο Επίκτητος θέτει συχνές ερωτήσεις, αποφεύγει τις μονολεκτικές απαντήσεις, ενώ δεν δίνει κάποια

συγκεκριμένη απάντηση. Μέσα από αυτή τη διαδικασία καταφέρνει να οδηγήσει το ακροατήριο του σε αναθεώρηση των αρχικών του ως προς τη λογικότητας απόψεων τους. Η διαλεκτική του Επίκτητου έχει συμβουλευτικό χαρακτήρα ως προς το πώς να μοιάζει κανείς με το σοφό και προτρεπτικό χαρακτήρα σχετικά με το πώς να ακολουθεί ο κάθε άνθρωπος τις αρχές που προσδιορίζουν το τελικό σκοπό του, την *εύροια βίου* (Τριαντάρη Σ. , 2012).

2.3. Η στωική γνωσιοθεωρία

Κατά τους στωικούς η γνώση οικοδομείται στις εμπειρίες που αποκτά ο άνθρωπος από τον εξωτερικό κόσμο. Η γνώση είναι αδύνατη χωρίς τη παρουσία των αισθήσεων. Πυρήνας της γνωσιοθεωρίας τους είναι οι έννοιες *φαντασία* και *αίσθηση*, καθώς οι παραστάσεις που προκύπτουν οδηγούν στην αλήθεια και δημιουργούν τη γνώση (Τριαντάρη Σ. Α., 2005). Στις έννοιες αυτές συμπεριλαμβάνονται και η *συγκατάθεσις*, η *κατάληψις*, η *νόησις*, η «*διάνοια εκκλητική*», «*αλλά όλων αυτών προηγείται η παράσταση. Έτσι όσα συλλαμβάνουμε με την αίσθηση που κατά του στωικούς είναι μάλλον η αντίληψη, η παράσταση, τα προσλαμβάνει η σκέψη (νόησις) που εκφράζεται έναρθρα και τα διατυπώνει στη μορφή της πρότασης.*» (Τριαντάρη Σ. Α., 2005).

Ο εμπειρισμός τους στηριζόταν στην άποψη του «άγραφου πίνακα». Η ψυχή του ανθρώπου είναι κενή, σαν ένα λευκό, άγραφο πίνακα, καθώς ο άνθρωπος γεννιέται χωρίς προϋπάρχουσες γνώσεις (SHARPLES, 2002). Η άποψη αυτή εμφανίστηκε αρχικά στα λατινικά γνωστή και ως *tabula rasa* σε μετάφραση, στο έργο του Αριστοτέλη *Περί Ψυχής*, ενώ αργότερα υποστηρίχτηκε και από τον Τζον Λοκ, ως μία από τις βασικές του παιδαγωγικές θεωρίες. Επειδή η ψυχή του ανθρώπου είναι «ατύπωτη» όταν γεννιέται θα πρέπει να διαπαιδαγωγηθεί με κατάλληλες ασκήσεις, ώστε να εξοικειωθεί με την έννοια του καλού και την αποφυγή του κακού, με σκοπό να διαμορφώσει την προσωπικότητα του σε σοφό (Καρακατσάνης, 2002).

3. Στωική ηθική

Όπως αναφέρθηκε πιο πάνω, ο άνθρωπος είναι αναπόσπαστο μέρος της φύσης. Τα πάντα τα διαπερνά ο Λόγος ή ο Θεός ή αλλιώς η Φύση. Για να είναι κανείς ευτυχισμένος θα πρέπει να ζει σύμφωνα με τις επιταγές του Λόγου. Είναι καθήκον του να χαλιναγωγήσει όλα τα πάθη του και να συμμορφώνεται σύμφωνα με τον αρχέτυπο και αιώνιο νόμο του Θεού. Η φράση *«ομολογουμένως τη φύσει ζην»* διέπει συνοπτικά και τα τρία μέρη της φιλοσοφίας: η Λογική διακρίνεται στη λέξη *ομολογουμένως*, η Φυσική στη λέξη *φύσει* και η Ηθική στη λέξη *ζην*. Το να ζει όμως κάποιος σύμφωνα με το στωικό αυτό πρότυπο ζωής σήμαινε ότι είχε αναπτύξει μέσα του την αρετή. Επομένως το *«κατά αρετή ζην»* ταυτίζεται με το *«ομολογουμένως τη φύσει ζην»*. Η αρετή είναι ο Λόγος που υπάρχει μέσα μας, ο *«εν ημιν λόγος μας»*. Με το Λόγο πραγματώνεται ο σκοπός του ανθρώπου που είναι η αρετή και κατ' επέκταση η ευδαιμονία.

Κάθε πράξη που είναι ενάρετη και εναρμονίζεται με τη φύση, είναι αυτή που συμβάλει στην ολοκλήρωση της ανθρώπινης προσωπικότητας του να τελειοποιηθεί. Οι πράξεις αυτές που είναι συνυφασμένες με τις επιταγές του Λόγου αποτελούν κατορθώματα. Οι πράξεις που εμποδίζουν τον άνθρωπο να φτάσει στο τελικό του σκοπό ονομάζονται αμαρτήματα (Καρακατσάνης, 2002).

3.1. Καθήκοντα-Κατορθώματα-Αμαρτήματα

Καθήκον είναι κάθε πράξη που είναι σύμφωνη με τον ορθό Λόγο, έχει ηθικό χαρακτήρα και πραγματώνει την αρετή (Καρακατσάνης, 2002). Πρόκειται για «τέλειες» πράξεις, (*κατά αρετήν ενέργημα*) που αξιολογούνται από τους στωικούς ως κατορθώματα. Σύμφωνα με το Ζήνωνα που ήταν και ο πρώτος εισηγητής της έννοιας «καθήκον» στην ελληνιστική φιλοσοφία, τα καθήκοντα ως πράξεις απορρέουν από το Λόγο και όχι από την ανθρώπινη προαίρεση (Καρακατσάνης, 2002). Όποια πράξη εναντιώνεται στις επιταγές του Λόγου δεν αποτελεί καθήκον αλλά μία *«παρά φύσιν»* πράξη και θα πρέπει να απορρίπτεται από τον άνθρωπο (Καρακατσάνης, 2002). Οι επακόλουθες πράξεις δεν είναι ενάρετες, ολοκληρωμένες πράξεις, αλλά πράξεις που αντιστοιχούν σε ένα μεσαίο επίπεδο και μπορούν να τις πράττουν και οι καθημερινοί, συνηθισμένοι άνθρωποι και όχι μόνο οι σοφοί (Καρακατσάνης, 2002). Είναι καθήκοντα που συντελούν ωστόσο στον ανθρώπινο σκοπό ζωής. Απορρέουν από τον

ίδιο το Λόγο γι αυτό και έχουν μία σχετικά ηθική αξία (Καρακατσάνης, 2002). Συμπερασματικά τα καθήκοντα είναι δέουσες πράξεις που συμβάλουν στην αρμονία με το Λόγο και τα κατορθώματα είναι ολοκληρωμένες πράξεις της αρετής (Κούρφαλη, 2013).

Είναι σημαντικό τα παιδιά να διδάσκονται, να ασκούνται και να εκτελούν ενάρετες πράξεις στη δεύτερη επταετία της ζωής τους, ώστε να είναι σε θέση να μην επηρεάζονται από εξωτερικούς πειρασμούς που θα έχει αρνητικές συνέπειες στη διαμόρφωση του Λόγου (Καρακατσάνης, 2002).

Ότι αντιστρατεύεται το θείο Λόγο είναι αμάρτημα. Το παιδί πρέπει να μάθει να διακρίνει τα κατορθώματα από τα αμαρτήματα, ώστε να μπορεί να εθίζεται σε έναν ενάρετο τρόπο ζωής, στη προσωπικότητα του καλού και αγαθού (Καρακατσάνης, 2002).

3.2. Αδιάφορα-Καλά-Κακά

Η αρετή ανήκει στα καλά, στα αγαθά. Οι στωικοί χωρίζουν τα πάντα σε καλά (αγαθά), και μη καλά (μη αγαθά). Καλό είναι αυτό που συνδέεται με το Λόγο, τη Φύση. Σύμφωνα με τον Μάρκο Αυρήλιο «*Ουδέν δε κακόν κατά φύσιν*», ότι είναι καλό είναι «*κατά φύσιν*» (Κούρφαλη, 2013). Σε ύμνο του ο Κλεάνθης ορίζει το καλό με τη μορφή των αγαθών: *το δίκαιο, το ευσέβιο, το χρήσιμο, το ωραίο, το έντιμο, το ευχάριστο, το φιλικό, το πρόπον, το άφοβο, το όσιο, το πράο, το σταθερό, το παράφορο, το άλυπο, το ανώδυνο, το άδολο, το άμεμπτο, το περίφημο, το ταπεινό, το εγκρατές, το ωφέλιμο, το ασφαλές, το υπομονετικό, το επιμελές, το αυστηρό* (Καρακατσάνης, 2002). Η έννοια του καλού είναι εφικτό να δημιουργηθεί μόνο στον άνθρωπο, εφόσον μόνο σε αυτόν μπορεί να αναπτυχθεί ο Λόγος (Καρακατσάνης, 2002). Επομένως η έννοια του καλού είναι σύμφωνη με την ανθρώπινη φύση, αλλά και το Θεό, ο οποίος αποτελεί ο ίδιος το Λόγο, είναι ο Λόγος, ενώ στα υπόλοιπα όντα είναι αδύνατον να προσδιορίσουμε την έννοια του καλού, εφόσον σε αυτά δεν τίθεται δυνατό η ανάπτυξη του Λόγου (Κούρφαλη, 2013). Το καλό οδηγεί στην ευδαιμονία. Κατά τον Επίκτητο η ευδαιμονία θεμελιώνεται στη γνώση των «*εφ' ημίν*» και των «*ουκ εφ' ημίν*» (Εγκυκλοπαίδεια Πάπυρος Larousse Britannica , 2007). Στα «*εφ' ημίν*» ανήκουν οι προσωπικές μας πράξεις και οι σκέψεις. Βασίζονται στην ελεύθερη βούληση του ανθρώπου, στη δική του δύναμη και εξουσία. Τα «*ουκ εφ' ημίν*», όπως είναι ο πλούτος, η φήμη, δεν βασίζονται στην ανθρώπινη δύναμη και κυριαρχία, αλλά

στην ειμαρμένη και ανήκουν στα αδιάφορα. Για το καλό και το κακό φέρει ευθύνη ο άνθρωπος με τις πράξεις του, γι αυτό και το καλό είναι μόνο ηθικά καλό και το κακό μόνο ηθικά κακό. Επομένως το καλό και το κακό ανήκουν στον άνθρωπο, στα «*εφ' ημίν*» (Κούρφαλη, 2013)

Εφόσον το κακό είναι μόνο ηθικά κακό, τότε συμβάλλει και αυτό στην ηθική μας ακεραιότητα. Το κακό είναι ωφέλιμο για να μπορούμε να το διακρίνουμε από το καλό. Το κακό επομένως συμβάλλει στο να επιδιώκουμε το καλό και να ασκούμε σε καλές πράξεις.

Ότι δεν ανήκει στα καλά ή στα κακά, ανήκει στα αδιάφορα. Ονομάζονται ως αδιάφορα από τους στωικούς επειδή δεν βλάπτουν, ούτε ωφελούν τον άνθρωπο. Δεν συμβάλουν ούτε στην ευτυχία, αλλά ούτε και στη δυστυχία του ανθρώπου (Κούρφαλη, 2013). Στα αδιάφορα συγκαταλέγονται η ζωή, η υγεία, ο πλούτος, η ομορφιά, αλλά και τα αντίθετα αυτών που είναι ο θάνατος, η αρρώστια, η φτώχεια και η ασχήμια (Κούρφαλη, 2013). Διαιρούνται σε προτιμητέα, *προηγμένα* και σε μη προτιμώμενα, *αποπροηγμένα* (SHARPLES, 2002). Η υγεία και ο πλούτος ανήκουν στα «αδιάφορα προτιμητέα». Η υγεία είναι φυσικό στοιχείο του ανθρώπου, χωρίς να οφείλεται στην δική του προσπάθεια για απόκτηση του, ωστόσο συντελεί στην απόκτηση της ευδαιμονίας. Ο πλούτος επίσης είναι ένα αγαθό που μπορεί να εξυπηρετεί ενάρετες πράξεις (SHARPLES, 2002). Στα «μη προτιμώμενα αδιάφορα» ανήκει η φτώχεια και η αρρώστια. Ανάμεσα στις δύο κατηγορίες, τα *προηγμένα* είναι καλύτερο να τα επιλέγει κανείς, χωρίς ωστόσο να θέτει σε κίνδυνο την ηθική του ακεραιότητα (SHARPLES, 2002). Ανάμεσα στην επιλογή φτώχειας και πλούτου, επιλέγουμε το πλούτο, χωρίς ωστόσο αυτό να συνεπάγεται ότι θα συμβιβαζόμαστε με κάθε μέσο για να τον αποκτήσουμε.

Άλλα πράγματα είναι εντελώς μηδαμινά και αδιάφορα, όπως είναι το άθροισμα των τριχών της κεφαλής μας, που δεν φέρει καμία αξία, η επίπτωση στον άνθρωπο (SHARPLES, 2002).

Ο στωικός Αρίστων από τη Χίο, διαφωνούσε με αυτή τη διαίρεση των αδιάφορων και υποστήριζε πως τα πάντα εκτός της αρετής και της κακίας είναι απλά αδιάφορα (SHARPLES, 2002). Συγκεκριμένα διαφωνούσε για την κατηγοριοποίηση των αδιάφορων σε *προηγμένα*, καθώς είναι σαν να τα εντάσσουμε σε αγαθά. Γι αυτό

και επιχειρηματολογούσε λέγοντας πως θα πρέπει κάθε περίπτωση να την εξετάζουμε ειδικά. Δεν νοείται, παραδείγματος χάρη, η υγεία να ανήκει στα προηγμένα αδιάφορα, όταν ο σοφός είναι υγιής, αλλά να ζει κάτω από ένα τυραννικό καθεστώς (Κούρφαλη, 2013).

3.3. Η αρετή

Η αρετή είναι το ύψιστο ηθικό αγαθό που εξασφαλίζει την ευδαιμονία. Ο ενάρετος άνθρωπος είναι και ως αποτέλεσμα και ο ευτυχισμένος άνθρωπος και η ευτυχία του οφείλεται μόνο στη δική του προσωπική θέληση, δεν σχετίζεται με εξωτερικούς παράγοντες. Η αρετή αναπτύσσεται μέσω της μάθησης, δεν βρίσκεται εκ γενετής μέσα μας, γι αυτό και διδάσκεται με φιλοσοφική κατάρτιση και επίπονες, πρακτικές ασκήσεις.

Όλοι οι στωικοί πίστευαν στη διδαχή της αρετής και πως ο άνθρωπος μόνο όταν μορφώνεται ξεχωρίζει από τα ζώα (Ludwig, 2002). Οι στωικοί απέδιδαν μεγαλύτερη σημασία στη πρακτική συνιστώσα της φιλοσοφίας τους, μιας και η στωική φιλοσοφία χαρακτηριζόταν ως *τέχνη του βίου*. Μέσα από μία σειρά από ασκήσεις οι στωικοί φιλόσοφοι στόχευαν στην αναζήτηση της αλήθειας. Για τους στωικούς η αρετή είναι θεωρία και πράξη, με μεγαλύτερη έμφαση στο πρακτικό μέρος της που στηρίζεται στα βιώματα του σπουδαστή (Κούρφαλη, 2013). Με την άσκηση για την αρετή ο άνθρωπος αποκτούσε την ελευθερία του από τα πάθη του. Πρόκειται για ένα είδος βιωμένης φιλοσοφίας που μέσα από τις ασκήσεις ο μαθητευόμενος θα αποκτήσει τα θεμέλια που θα τον βοηθήσουν να αντικαταστήσει τις λανθασμένες και κακές συνήθειες που είχε αποκτήσει μέχρι τώρα. (Κούρφαλη, 2013).

Συγκεκριμένα ο Μουσώνιος (Ρωμαίος στωικός φιλόσοφος του 1ου αιώνα μ.Χ., δάσκαλος του Επίκτητου) υποστήριζε πως οι θεωρητικές αρχές μιας αρετής δεν επαρκούν για την κατάκτηση της. Για την εμπέδωση της αρετής θα πρέπει να πράττουμε σύμφωνα με τις θεωρητικές αρχές, μέσα από την εξάσκηση. Μάλιστα παρομοίαζε το πρακτικό χαρακτήρα της αρετής με την επιστήμη της ιατρικής και της μουσικής. Όπως σε αυτές τις δύο επιστήμες χρειάζεται να εφαρμόζεις στη πράξη όσα γνωρίζεις, έτσι και οι φιλόσοφοι θα πρέπει να πράττουν σύμφωνα με τις φιλοσοφικές τους θεωρίες (Κούρφαλη, 2013). Ο Μουσώνιος διέκρινε τις ασκήσεις σε δύο κατηγορίες: τις σωματικές και τις πνευματικές. Οι σωματικές ασκήσεις ήταν

ενισχυτικές ασκήσεις του σώματος, ώστε το σώμα να σκληραγωγηθεί και να πειθαρχηθεί με σκοπό να εναντιώνεται σε κάθε τι το περιττό που εξυπηρετεί την ηδονή (Κούρφαλη, 2013). Οι πνευματικές εργασίες αφορούν καθαρά το πνεύμα. Ουσιαστικά και οι σωματικές ασκήσεις στόχευαν στη βελτίωση της ψυχής με έμμεσο τρόπο, εφόσον και το σώμα πρέπει να είναι ικανό να εξυπηρετεί στην αναβάθμιση της ψυχής μας με την κατάκτηση της αρετής (Κούρφαλη, 2013).

Κατά τους στωικούς η κατάκτηση της γνώσης στηρίζεται σε τρία επίπεδα. Αρχικά στη εκμάθηση βασικών «θεωρητικών αρχών», έπειτα στο να μπορούμε να διακρίνουμε το καλό από το κακό σε κάθε περίπτωση της ζωής μας και τέλος να είμαστε πλέον ικανοί να επιθυμούμε και να επιλέγουμε πάντα τον ορθό δρόμο της αρετής (Κούρφαλη, 2013).

Η θεωρία και η πράξη είναι άρρηκτα συνδεδεμένες στη φιλοσοφία των στωικών. Η φιλοσοφία τους είναι μία μορφή άσκησης. Η διδασκαλία του «φιλοσοφικού λόγου» αποσκοπούσε στην έμπρακτη ένδειξη του. Δύο «λόγους» χρησιμοποιούσαν οι στωικοί: τον αποδεικτικό και τον παραινετικό. Τον αποδεικτικό λόγο αξιοποιούσε ο Ζήνωνας και ο Χρύσιππος και τον παραινετικό ο Επίκτητος και ο Μάρκος Αυρήλιος (Κούρφαλη, 2013).

Με τον αποδεικτικό λόγο ο μαθητευόμενος ασκούσαν στη σωστή χρήση και διατύπωση ενός επιχειρήματος. Σκοπός αυτού του λόγου ήταν ο μαθητής να αποβάλλει κάθε λανθασμένη άποψη και προκατάληψη που είχε αποκτήσει μέχρι τώρα και να αποκτήσει μία «νέα κοσμοθεωρία» (Κούρφαλη, 2013).

Ο παραινετικός λόγος είχε συμβουλευτικό χαρακτήρα και υπήρχε αμεσότητα και ενδιαφέρον από την πλευρά του δασκάλου προς το μαθητή. Σκοπός του δασκάλου ήταν να αλλάξει ο μαθητής την αρχική του θέση μέσα από συχνές επαναλήψεις (Κούρφαλη, 2013).

Η αρετή για τους στωικούς διακρίνεται σε τέσσερα είδη. Σύμφωνα με τον Χρύσιππο είναι η φρόνηση που αφορά τις πράξεις μας, η ανδρεία που αφορά την υπομονή μας σε δυσκολίες και κινδύνους, η σωφροσύνη που αφορά τις επιλογές που κάνουμε στη ζωή μας και η δικαιοσύνη για όσα πρέπει να απονέμουμε στο καθένα (Καρακατσάνης, 2002). Και οι τέσσερις αρετές συμπληρώνουν η μία την άλλη καθώς αποτελούν μία ολοκληρωμένη στάση και έχουν ως κοινό σκοπό την ευδαιμονία

(Καρακατσάνης, 2002). Γι αυτό και όποιος πράττει με τη μία από αυτές, διαθέτει ουσιαστικά και όλες τις υπόλοιπες (Κούρφαλη, 2013).

Η αρετή ήταν για το Χρύσιππο το ηγεμονικό της ψυχής, μία ολότητα που ολοκληρώνει τον άνθρωπο. Υποστήριζε μάλιστα την κοινή σύσταση της αρετής ανάμεσα στον άντρα και την γυναίκα, όπως επίσης συσχέτιζε την ανθρώπινη με την θεϊκή αρετή. Η προσωπικότητα του καλού και αγαθού που ζει σύμφωνα με την αρετή δεν κάνει διακρίσεις ανάμεσα στα δύο φύλα. Τόσο άντρας όσο και η γυναίκα έχουν έμφυτη την ικανότητα, την προδιάθεση να αποκτήσουν την αρετή (Καρακατσάνης, 2002).

Ο άνθρωπος όταν συνειδητοποιούσε τον λανθασμένο τρόπο ζωής του, τότε μόνο επιδίωκε να αναζητήσει το δρόμο προς την αρετή, αφού πρώτα αντιληφθεί τι είναι.

3.4. Η παιδεία στην ελληνιστική και ρωμαϊκή εποχή

Οι βαθμίδες εκπαίδευσης ήταν επταετείς και σύμφωνα με τους στωικούς ονομαζόντουσαν *εβδομάδες*. Το έμβρυο όταν ακόμα κυοφορείται από τη μητέρα του, δεν διαθέτει πνεύμα, είναι άψυχο. Το μόνο του μέλημα είναι η ανάπτυξη του. Έπειτα στην πρώτη επταετία το παιδί διαθέτει το ηγεμονικό της ψυχής του που είναι «ατύπωτο». Ωστόσο δε διαθέτει το θείο Λόγο. Ως αποτέλεσμα της απουσίας του Λόγου το παιδί είναι πιο βίαιο από έναν ενήλικα και ανίκανο να ενταχθεί ως πολίτης σε μία πολιτισμένη κοινωνία (Καρακατσάνης, 2002).

Σύμφωνα με τους στωικούς η αγωγή του παιδιού θα πρέπει να ξεκινά αμέσως μετά τη γέννηση του (Καρακατσάνης, 2002). Την αγωγή θα πρέπει σύμφωνα με το Χρύσιππο να αναλάβει μία τροφός που θα πρέπει να είναι φιλόσοφος. Το παιδαγωγικό υλικό που αξιοποιούσαν για την διαπαιδαγώγηση του νηπίου ήταν σύμφωνα με τα πλατωνικά πρότυπα, τραγούδια και μύθοι που στόχευαν στον ανώτερο σκοπό, που όπως προείπαμε είναι η προσωπικότητα του σοφού (Καρακατσάνης, 2002).

- Στην στοιχειώδη εκπαίδευση το παιδί εντασσόταν, στη δεύτερη επταετία της ζωής του (7 έως 14 ετών) σε πιο συστηματική αγωγή, με την εκμάθηση

ανάγνωσης, γραφής, μέτρησης την και φιλοσοφική κατάρτιση υπό την *τέχνη του βίου* (Καρακατσάνης, 2002).

- Λόγια εκπαίδευση: Στην επόμενη επταετία, (14 έως 21 ετών) το βασικό μάθημα διδασκαλίας ήταν η λογοτεχνία ως εργαλείο για την εκμάθηση γραμματικής και την δημιουργία προτύπων που προάγουν παραδοσιακές αξίες. Η γενική παιδεία ολοκληρώνεται με διδασκαλίες μαθημάτων από διάφορες επιστήμες και τέχνες όπως είναι οι θετικές επιστήμες, η πολεμική τέχνη, το δίκαιο και το σχέδιο (Vegetti).
- ❖ Ο όρος *γενική παιδεία* αναφέρεται τη γνώση εννοιών που αφορούν ένα ευρύ φάσμα γνώσεων από ανθρώπινες όσο και φυσικές επιστήμες και βρίσκεται πριν το επίπεδο της ανώτατης εκπαίδευσης. Αυτός που θα έχει κατακτήσει την έννοια της γενικής παιδείας θα είναι ικανός να αναγνωρίζει κοινά αποδεκτές αξίες και ιδεολογίες, ώστε να εντάσσεται ως πολίτης σε μία ενότητα επικοινωνίας και συνεισφοράς πολιτών. (Vegetti)
- Τρίοδος-Τετράοδος: Τον 1^ο αιώνα π.Χ. η δευτεροβάθμια εκπαίδευση περιλάμβανε τρεις «τέχνες», τις επονομαζόμενες «ελευθέριας». (τρίοδος του Μεσαίωνα), δηλαδή την ρητορική, τη διαλεκτική και τη γραμματική και τις επιστήμες της αστρονομίας, γεωμετρίας, αριθμητικής και θεωρίας της μουσικής (τετράοδος του Μεσαίωνα)
- Εφηβείαν: Τα δύο τελευταία χρόνια της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης περιλάμβαναν στρατιωτική εκπαίδευση που ονομαζόταν ως *εφηβείαν*. Η θητεία αυτή έγινε υποχρεωτική τον 4^ο αιώνα π.Χ. με σκοπό να ενισχυθεί η στρατιωτική δύναμη και να αυξηθεί η προστασία των πόλεων-κρατών ενάντια στην απειλή του μακεδονικού βασιλείου. Η στρατιωτική δύναμη με τη μορφή θητείας έχασε τον δυναμικό της ρόλο μετά την επικράτηση των ελληνοκρατικών αυτοκρατοριών και ενσωματώθηκε στην εκπαίδευση των νέων των ανώτερων κοινωνικών τάξεων. Έτσι στο μάθημα της φυσικής αγωγής οι νέοι παρακολουθούσαν διαλέξεις για να διδαχθούν έννοιες και ιδέες γενικής φύσης από όλες τις επιστήμες συνολικά σε πολύ γενικές γραμμές. Ο νέος εφόσον έχει ολοκληρώσει την εκπαίδευση του είναι πλέον έτοιμος να ενταχθεί στη κοινωνία ως πολίτης (Vegetti).

Η ανώτατη βαθμίδα εκπαίδευσης αφορά την φιλοσοφία και την επιστήμη, γι αυτό και όσοι δεν ενδιαφερόντουσαν να ασχοληθούν επαγγελματικά με αυτά τα

αντικείμενα, δεν την παρακολουθούσαν. Τα μαθήματα σε αυτή τη βαθμίδα διδάσκονται σε μεγάλες πανεπιστημιακές σχολές. Το επίπεδο των μαθημάτων διακρίνεται από τη «θεωρητική αυστηρότητα» και το «μέγιστο βαθμό εμπάθυνας» (Vegetti).

Η εκπαίδευση στηριζόταν οικονομικά από το θεσμό της οικογένειας. Οι γονείς των παιδιών ήταν εκείνοι που προσέφεραν χρήματα ως δίδακτρα για τις σπουδές των παιδιών τους ως δωρεές. Γι αυτό και η οικογένεια είχε επιβλητικό ρόλο που ασκούσε έλεγχο και στις παιδαγωγικές μεθόδους. Οι μη καταρτισμένοι εκπαιδευτικοί της εποχής στη γνώση της παιδικής ψυχολογίας και οι απαιτητικοί γονείς για την ολοκλήρωση της εκπαιδευτικής βαθμίδας που επιθυμούσαν οδήγησε σε μία πιο αυστηρή παιδαγωγική μέθοδο που έφτανε σε βίαιες σωματικές συμπεριφορές ως ένδειξη εκφοβισμού στο μαθητή με τη χρήση μαστιγίου (Vegetti).

3.5. Η θεωρία του παιδαγωγικού έρωτα

Πεμπτουσία της στωικής διδασκαλίας συνιστούσε η ηθική τους θεωρία μέσα από μία σειρά ηθικών αρχών και αξιών που αποτελούσαν προτεραιότητα για την αγωγή των μαθητών τους. Ο δάσκαλος ήταν ο «*θεματοφύλακας αξιών*» στον οποίο ο καθένας ήταν υπεύθυνος και υπόλογος των πράξεων του (Καρακατσάνης, 2002).

Η σχέση δασκάλου και μαθητή στηριζόταν στη φιλία μέσα από την οποία ο δάσκαλος ως παιδαγωγός και ως ψυχολόγος διέκρινε και αποκάλυπτε την ομορφιά που υπάρχει μέσα στη ψυχή του μαθητή του. Η σχέση αυτή στηρίζεται στη «*θεωρία του παιδαγωγικού έρωτα*», γνωστή στη διδασκαλία του Σωκράτη, ο οποίος ήταν πρότυπο δασκάλου για τους στωικούς, κυρίως για αυτό το «*παιδαγωγικό, ερωτικό δεσμό*» που ανέπτυξε με τους μαθητές τους (Καρακατσάνης, 2002).

Ο μαθητής στην διαδικασία ανεύρεσης της αλήθειας έπρεπε να έχει καλλιεργήσει τη κριτική του σκέψη και την αυτενέργεια του ώστε να μην δέχεται άκριτα όλα όσα ακούει από το δάσκαλο του, αλλά να τα επεξεργάζεται πρώτα ώστε να βρει την αλήθεια.

Η μαιευτική μέθοδος του Σωκράτη εξυπηρετούσε ακριβώς πάνω σε αυτό, στο να εκμαιεύσει ο ίδιος ο μαθητής από μόνος του τη γνώση, την αλήθεια, χωρίς να

παρατίθεται εξαρχής από το Σωκράτη. Η γνώση έγκειται στην ανακάλυψη του μαθητή από μέσα του.

Η εκπαίδευση και η αγωγή είναι το μέσο για την ανάπτυξη και την εξέλιξη της συγκατάθεσης μας, ώστε να καλλιεργηθεί στον άνθρωπο ο «σπερματικό Λόγος» και να ολοκληρωθεί ως άτομο (Καρακατσάνης, 2002).

Η συγκατάθεση ως έμφυτη τάση στον άνθρωπο προσδιορίζεται ως επιλογή των πράξεων, ως κινητήρια δύναμη να ελέγχει τα εξωτερικά ερεθίσματα που δέχεται από το περιβάλλον (Καρακατσάνης, 2002). Η συγκατάθεση είναι αναγκαίο να εκπαιδευτεί καθώς αποτελεί καθοριστική αιτία των ενεργειών μας.

Η μάθηση είναι μορφή θεραπείας από κάθε πάθος, όπως είναι η αλαζονεία, η υπερηφάνεια. Με την παιδεία ο άνθρωπος ελευθερώνεται από τα πάθη που ζημιώνουν τη ψυχή του και τον αποπροσανατολίζουν από τον ορθό δρόμο της αρετής.

3.6. Η μουσική ως παιδευτικό μέσο

Η μουσική κατείχε σημαντικό ρόλο στη διαπαιδαγώγηση των παιδιών στη στωική διδασκαλία. Με τη μουσική παιδεία ο άνθρωπος ανυψωνόταν πνευματικά και διαμόρφωνε μία προσωπικότητα με «χρηστό ήθος», «ευγένεια ψυχής» και «υψηλές πνευματικές αναζητήσεις» (Κουμάκης, 1997). Η μουσική παιδεία για να είναι άρτια και ολοκληρωμένη θα πρέπει να εκπαιδεύει το μαθητή στο τραγούδι, τη κιθάρα και το χορό και να ενώνει την αρμονία με το ρυθμό (Κουμάκης, 1997). Η σημασία της μουσικής διακρίνεται και από το γεγονός ότι εντάσσεται από πολύ μικρή ηλικία στην εκπαίδευση των παιδιών, πριν ακόμη αναπτυχθεί στη ψυχή τους ο «σπερματικός Λόγος» (Καρακατσάνης, 2002).

Οι στωικοί θεωρούσαν την μουσική ως στοιχείο υψηλής ποιότητας που μπορούσε να διαμορφώσει κάθε άτομο σε προσωπικότητα καλού και αγαθού (Καρακατσάνης, 2002). Γι αυτό και η επιλογή των ακουσμάτων έπρεπε να ήταν σωστή, ώστε το παιδί να διαπαιδαγωγείται με υγιή ακούσματα που συμβάλουν στη ανάπτυξη αρετών όπως είναι η σωφροσύνη, η ανδρεία και η καλοσύνη και να αποφεύγονται η δειλία, η ακολασία και η αισχρότητα. Τέτοια ακούσματα ως πρότυπα μουσικής παιδείας ήταν οι μελωδίες προς τιμήν των θεών που ήταν χρήσιμες για την παιδεία ελεύθερων πολιτών (Καρακατσάνης, 2002). Μόνο η παιδεία δημιουργεί

ελεύθερες προσωπικότητες και οδηγεί τον άνθρωπο να κατακτήσει την αταραξία, την αφοβία και την ελευθερία που είναι πρόδρομοι της ευτυχίας και της ευδαιμονίας (Κουμάκης, 1997).

3.7. *Η προσωπικότητα του σοφού*

Το υπέρτατο αγαθό για τον στωικό ταυτίζεται με τον ενάρετο βίο. Θεμέλιο της στωικής ηθικής είναι το ηθικό αγαθό και είναι το μόνο που αξίζει. Η ευδαιμονία έγκειται στην κυριαρχία του εαυτού μας, στην αταραξία από εξωτερικούς παράγοντες, στην αποδέσμευση από τα πάθη, σε μία ανώτερη κατάσταση του ανθρώπου, την *απάθεια*.

Η *απάθεια* είναι η χαρακτηριστική αρετή που βρίσκεται ο ευδαίμων και αποτελεί το τελικό σκοπό της ύπαρξης μας. Σύμφωνα με αυτή έχουμε ορθή κρίση, βούληση και πράξη. Αυτός που βιώνει την *απάθεια* ονομάζεται σοφός.

Ο σοφός είναι το παιδαγωγικό πρότυπο των στωικών, στο οποίο είναι στραμμένο τον ενδιαφέρον της στωικής ηθικής. Είναι το ιδεώδες πρότυπο των στωικών που διαθέτει εσωτερική ελευθερία και ανεξαρτησία από εξωτερικά πρόσωπα και γεγονότα, στηριζόμενος μόνο στη δική του συνείδηση (Καρακατσάνης, 2002). Ως απαθής ο σοφός είναι απαλλαγμένος από τα πάθη, γι αυτό και η ψυχή του δεν ταρασσεται έντονα.

Η *απάθεια* στόχευε στις *ευπάθειες*, την αντικατάσταση των αρνητικών συναισθημάτων από θετικά, σταθερά και υγιή συναισθήματα (Ludwig, 2002). Πρόκειται για μία κατάσταση που ο σοφός είναι *ατάραχος* γι αυτό δεν βιώνει ενοχές και τύψεις, διχασμούς και διλήματα. Με τις *ευπάθειες* ο σοφός βιώνει την *απάθεια* και την τελική ευδαιμονία. Οι *ευπάθειες* είναι τρεις: η χαρά, η επαγρύπνηση και η βούληση (Κούρφαλη, 2013). Σύμφωνα με το *Χρύσιππο το άτομο πρέπει να αντικαθιστά την ηδονή με τη χαρά, την επιθυμία με τη βούληση και το φόβο με την εχέφρονα «έκκλιση»* (Καρακατσάνης, 2002). Ο σοφός νοείται ως ένας ελεύθερος και κοινωνικός άνθρωπος. Η φυσιολογική ύπαρξη του σοφού δεν νοείται αποκομμένη από την κοινωνία. Καθήκον του σοφού είναι εφόσον είναι ενταγμένος στο κοινωνικό του περιβάλλον να ζει σύμφωνα με τις κοινωνικές του υποχρεώσεις, οι οποίες και προέχουν από τις ατομικές υποχρεώσεις του (Ludwig, 2002), χωρίς ωστόσο να αποδίδει καθοριστική σημασία στη ψυχική του γαλήνη, εφόσον τα εξωτερικά πράγματα τείνουν να μην του την στερούν (Καρακατσάνης, 2002).

Ο Σενέκας παρομοίαζε το σοφό με το Μέγα Αλέξανδρο, ως μία προσωπικότητα πλεονεξίας και έντονης επιθυμίας για κατακτήσεις στην επικράτεια του. Έτσι και ο σοφός, διαμορφώνει τον βίο και τη προσωπικότητα του με πολλές «κτήσεις», που προϋποθέτουν προσωπικό αγώνα και υπερπροσπάθειες ώστε να φτάσει στο ιδεώδες αυτό πρότυπο ανθρώπου (Ludwig, 2002).

Καθήκον αποτελεί για το σοφό η διαίωσιση του ανθρώπινου είδους, ως καθήκον και για την πατρίδα του. Ως πρότυπο τον Σωκράτη οι στωικοί θεωρούν υποχρέωση ενός σοφού να παντρευτεί και αποκτήσει παιδιά, όπως ακριβώς έκανε και ο ίδιος ο Σωκράτης. Επίσης αναγνωρίζεται από τους στωικούς ο σεβασμός απέναντι στη σύζυγο, ενώ ταυτόχρονα εκείνη αποτελεί και το καλύτερο φίλο του άντρα (Ludwig, 2002).

Αν και ο άνθρωπος διαφέρει ως οντότητα από το Θεό, ωστόσο στην περίπτωση του σοφού, ο άνθρωπος είναι όμοιος με το Θεό. Η ελεύθερη και ορθή του βούληση και η αυτοκυριαρχία του εαυτού του ταυτίζονται με τη θεϊκή φύση. Σε αυτό που ουσιαστικά διαφέρει από το θεό είναι πως ο σοφός είναι θνητός και όχι αθάνατος όπως είναι ο Θεός (Ludwig, 2002).

Η προσωπική ελευθερία του σοφού αναγνωρίζεται και στην αυτοκτονία. Βασισμένος στη δική του επίγνωση για τον πρακτικό του βίο και αποδεικνύοντας πως και η τελική αυτή επιλογή ανήκει στη δική του προαίρεση (SHARPLES, 2002). Η αυτοκτονία ήταν μία αποδεκτή πράξη από το σοφό, εφόσον ο ίδιος γνωρίζει πάντα ποιο είναι το σωστό για εκείνον και το πράττει πάντα (Long, 1997). Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα του Ζήνωνα, ο οποίος σε ένα ατύχημα, έπαθε κάταγμα στο δάχτυλό του, το ερμήνευσε ως θείο κάλεσμα, λέγοντας «*Έρχομαι, γιατί με καλείς*» και στη συνέχεια αυτοκτόνησε (Καρακατσάνης, 2002). Η αυτοκτονία του Ζήνωνα προήλθε ως θείο σημάδι που ο Θεός τον καλεί κοντά του (Vegetti).

Μόνο ο σοφός έχει το δικαίωμα της αυτοκτονίας, επειδή γνώριζε πώς να πράττει ανάλογα με τη κάθε περίπτωση και τη κατάλληλη στιγμή. Σύμφωνα με το Σενέκα: «*Η αυτοκτονία είναι πράξη ελευθερίας εντάσσεται και η άποψη του ότι ο σοφός ζει όσο πρέπει, όχι όσο μπορεί* (Μάνος). Σαφώς ως υποστηρικτής της αυτοκτονίας, ενισχύει την άποψη του, σχετικά με το γήρας του ανθρώπου και τα συνακόλουθα σωματικά και διανοητικά προβλήματα. Γι αυτό και ο σοφός με τη θέση του αυτή, δικαιολογείται να δώσει τέλος στη ζωή του, κάτω από ορισμένες δυσμενείς

συνθήκες. Ο Σενέκας μάλιστα ύστερα από κατηγορίες εναντίον του περί συνωμοσίας κατά του αυτοκράτορα Νέρωνα, σπεύδει προς την αυτοκτονία, κόβοντας τις φλέβες του.

Οι συνθήκες αυτές σχετίζονται με μία επιτακτική ανάγκη, όπως είναι η θυσία για χάρη της πατρίδας, η επιβολή ενός τυραννικού καθεστώτος, η ασθένεια, η πείνα και η μέθη ή η μελαγχολία του σοφού (SHARPLES, 2002). Οι στωικοί τάσσονται υπέρ της αυτοκτονίας, εφόσον πρεσβεύουν πως η ζωή όπως και ο θάνατος συγκαταλέγονται στα αδιάφορα (Μάνος), υποστηρίζοντας έτσι τη θετική τους στάση απέναντι στην αυτοκτονία. Ο στωικός σοφός επέλεγε την αυτοκτονία όχι ως αποτέλεσμα παρόρμησης, αλλά ως συνειδητή πράξη. Γι αυτό και η αυτοκτονία του είναι έλλογη και ταυτόχρονα έμπρακτη απόδειξη ευδαιμονίας και ηθικής καταξίωσης (SHARPLES, 2002).

Για το σοφό η ζωή ήταν σαν ένα παιχνίδι. Στους κανόνες της ζωής, ο παίκτης επιβάλλεται να αποχωρήσει με το θάνατο, είτε μέσω δικής του παρέμβασης, είτε με τη συμβολή τρίτων. Στο παιχνίδι της ζωής ο Επίκτητος έφερνε ως παράδειγμα τον Σωκράτη, ως παίκτης μπάλας. Η μπάλα που «έπαιζε» ήταν η ζωή του, ο θάνατος του με το κώνειο, τη γυναίκα του και τα παιδιά του που άφησε πίσω και φεύγοντας από τη ζωή. Αυτό που έχει σημασία δεν είναι η επιτυχία ή η αποτυχία, αλλά ο τρόπος που «παίζεις» τη ζωή σου, η προσπάθεια. Ακόμα και αν το παιχνίδι δεν είναι με το μέρος του, ο παίκτης πρέπει να παραμείνει ψύχραιμος και να αποδεχτεί την ήττα του (Ludwig, 2002). Πάνω σε αυτή τη θέση βρίσκουν απήχηση τα λόγια του Χρύσιππου, όπως μας πληροφορεί ο Επίκτητος: *«Εφ' όσον μου είναι άγνωστα τα όσα επιφύλασσει το μέλλον, εγώ πάντα θα πιάνομαι από αυτά που βοηθούν περισσότερο ώστε να διασφαλίζω τις προτιμώμενες αξίες. Ο ίδιος ο θεός μού έχει δώσει αυτή τη δυνατότητα να τις επιλέγω. Αν όμως ήξερα πως είναι της μοίρας μου τώρα να αρρωστήσω, πρόθυμα θα στρεφόμουν ακόμα και σε αυτό, γιατί και τα πόδια ακόμα, αν είχαν λογικό, πρόθυμα θα λασπώνονταν»* (Ludwig, 2002).

Ωστόσο η αυτοκτονία δεν αποτελεί γενικό κανόνα με καθολική ισχύ για όλους. Εφόσον το να είναι κανείς σοφός είναι ένα δύσκολο και ιδεώδες πρότυπο, σχεδόν ουτοπικό, οι αυτοκτονίες που δικαιολογούνται ως λογικές και ηθικές πράξεις είναι ελάχιστες, απ' τη στιγμή που και οι σοφοί είναι ελάχιστες, υπαρκτές προσωπικότητες (Μάνος).

Ο στωικός σοφός είναι σπάνιο είδος. Είναι πού δύσκολο ένας άνθρωπος να καταφέρει να φτάσει σε αυτό το επίπεδο, καθώς λίγοι υπήρξαν ως σοφοί. Η μορφή του σοφού μάλλον αποτελεί περισσότερο ένα είδος σύγκρισης του εαυτού μας, σχετικά με το πόσο έχουμε προσεγγίσει το αγαθό της αρετής, αξιολογώντας έτσι την πρόοδο και την εξέλιξη μας (Ludwig, 2002). Αυτό είναι και η απαίτηση της στωικής ηθικής. Να τελειοποιήσεις τον εαυτό σου. Ωστόσο ούτε οι ίδιοι οι εκπρόσωποι του στωικισμού δεν ισχυρίστηκαν ποτέ πως υπήρξαν σοφοί. Αυτό που μένει είναι η ελπίδα, η αισιοδοξία. Να ελπίζεις ότι μπορείς να αγγίζεις την τελειότητα (Ludwig, 2002).

Παρότι το παιδαγωγικό αυτό πρότυπο του ανθρώπου των στωικών έμοιαζε υπεράνθρωπο και αμφισβητήθηκε, βρήκε ωστόσο απήχηση στη μεταγενέστερη εποχή, σε παιδαγωγικό και ευρύτερα πολιτισμικό πλαίσιο. Μέχρι και σήμερα επηρεάζει τον εκπαιδευτικό κλάδο ως «δέον» πρότυπο (Καρακατσάνης, 2002).

Γ. ΟΙ ΗΘΙΚΕΣ ΑΞΙΕΣ ΣΤΑ ΣΥΓΧΡΟΝΑ ΑΝΑΛΥΤΙΚΑ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΑ

1. ΓΕΝΙΚΑ

Στη σημερινή εποχή η παιδεία των ανθρώπων έχει μεγάλη σημασία τόσο σε ατομικό όσο και σε κοινωνικό επίπεδο. Η παιδεία συμβάλλει στην πρόοδο των κοινωνιών, αλλά και στην ομαλή ένταξη και προσαρμογή του ατόμου σε αυτή. Η παιδεία είναι η ευρύτερη έννοια της ολόπλευρης ανάπτυξης του ανθρώπου, πάνω στην οποία συμμετέχουν πέρα από το σχολείο και άτυποι, μη θεσμοθετημένοι φορείς αγωγής, με πρωτεύον την οικογένεια, αλλά και το ευρύτερο κοινωνικό περιβάλλον, τα μέσα μαζικής ενημέρωσης, το κράτος και η νομοθεσία, αλλά και ο ίδιος του ο εαυτός.

Στην εξέλιξη του ατόμου η συμβολή της παιδείας έγκειται στην διανοητική, την συναισθηματική, την κοινωνική και την ηθική ανάπτυξη της προσωπικότητας του. Ο άνθρωπος καλλιεργείται με διαχρονικές και οικουμενικού χαρακτήρα αξίες που στοχεύουν στον εξευγενισμό της ψυχής του. Η παιδεία έχει διαχρονική αξία από την αρχαϊκή εποχή μέχρι σήμερα. Ξεκινά από την νηπιακή ηλικία και ουσιαστικά δεν ολοκληρώνεται ποτέ, παρά μόνο σταματά μετά το θάνατο του ανθρώπου. Οι στόχοι της παιδείας είναι ποικίλοι και συντελούν όλοι εξίσου στην διαμόρφωση και την τελική ολοκλήρωση του ανθρώπου.

Ο άνθρωπος με τη κατάλληλη διαπαιδαγώγηση αποκτά σφαιρική άποψη για το τι συμβαίνει γύρω του, αλλά και στον εσωτερικό του κόσμο. Η παιδεία καλλιεργεί τη κριτική και λογική του σκέψη, ώστε να καθιστά το άτομο μια συνειδητοποιημένη ύπαρξη με ενισχυμένη την ευθυκρισία, την αυτοκυριαρχία και το αίσθημα της ευθύνης για τις πράξεις του απέναντι στο κοινωνικό σύνολο, απαλλαγμένο από στερεοτυπικές προκαταλήψεις, δογματισμούς και φανατισμούς. Ο παιδευμένος άνθρωπος είναι απαλλαγμένος από εγωκεντρισμούς και αλαζονείες, καθώς αναπτύσσεται και ωριμάζει πνευματικά και ηθικά. Η παιδεία ωριμάζει τον άνθρωπο συναισθηματικά και συμβάλλει στην ανάπτυξη ψυχικών αρετών στο χαρακτήρα του, ως αποτέλεσμα να μπορεί να διαχειρίζεται τα συναισθήματά του, άσκηση που προάγει το μαθητή στον αυτοέλεγχο. Ο άνθρωπος με τη βοήθεια της πολιτικής και διαπολιτισμικής αγωγής αποκτά εθνική συνείδηση, ενώ παράλληλα σέβεται την

πολιτειακή ετερότητα και απομακρύνει τον εθνοκεντρισμό και την ξενοφοβία απέναντι στις φυλετικές, εθνικές και πολιτισμικές ιδιαιτερότητες άλλων ανθρώπων. Πετυχαίνει να εντάσσεται αρμονικά σε μία κοινωνία ευημερίας και ευγενής άμιλλας, που πρυτανεύει η ενεργός συμμετοχή των πολιτών και η δημοκρατία. Όλες αυτές οι αρετές και οι αξίες που προσφέρονται μέσω της παιδείας καταφέρνουν να αναπτύξουν τους νέους σε αυριανούς πολίτες ικανούς να προασπίσουν μία κοινωνία ενότητας, αλληλεγγύης και συλλογικότητας στο μέλλον.

Παρακάτω παρατίθενται ορισμένα από τα αναλυτικά προγράμματα σπουδών σε όλες τις εκπαιδευτικές βαθμίδες με βασική προσέγγιση την σφυρηλάτηση ηθικών αξιών στην προσωπικότητα των μαθητών, από το νηπιαγωγείο μέχρι το λύκειο.

2. Καλλιέργεια ηθικών αξιών στο νηπιαγωγείο

Το νηπιαγωγείο είναι η πρώτη βαθμίδα εκπαίδευσης για παιδιά από τεσσάρων έως έξι ετών. Το νηπιαγωγείο αποτελεί χώρο προσχολικής αγωγής και ανάπτυξης ικανοτήτων των νηπίων και όχι απλά ένα τόπο για να παίζουν και να διασκεδάζουν τα παιδιά. Το νηπιαγωγείο μέσα από το επιστημονικό υλικό, τις κατάλληλες παιδαγωγικές μεθόδους και τους παιδαγωγικούς στόχους που διαθέτει, συμβάλλει στην ολόπλευρη ανάπτυξη του νηπίου, λαμβάνοντας υπόψη τις ανάγκες και τα ενδιαφέροντα των παιδιών με σεβασμό στην ατομικότητα του κάθε παιδιού και στις δικές του ικανότητες (Κωτσαλίδου, 2011).

Η σημερινή κοινωνία που ζούμε χαρακτηρίζεται από ραγδαίες αλλαγές και εξελίξεις. Για το λόγο αυτό το νηπιαγωγείο καλείται να παρέχει τις κατάλληλες γνώσεις, αξίες και στάσεις με σκοπό να ανταπεξέλθει το παιδί στο ευρύτερο κοινωνικό περιβάλλον που ζει.

Η διδακτική μεθοδολογία της προσχολικής αγωγής στο νηπιαγωγείο, στηρίζεται στο αναλυτικό πρόγραμμα σπουδών ΔΕΠΠΣ, (Διαθεματικό Ενιαίο Πλαίσιο Προγραμμάτων Σπουδών) εφαρμόζοντας στην ελληνική πραγματικότητα νέα δεδομένα στα προγράμματα σπουδών, καινοτόμα και αλλαγμένα. Το ΔΕΠΠΣ για το νηπιαγωγείο είναι ένα οργανωμένο σύστημα εργασίας που εξυπηρετεί ως βασικό οδηγό του νηπιαγωγού την εκπαιδευτική διαδικασία. Το ΔΕΠΠΣ λοιπόν θέτει ως βασικές αρχές τον ενεργητικό ρόλο του μαθητή, τη βιωματική και διαθεματική

προσέγγιση της γνώσης, την αλληλεπίδραση των μαθητών και την επικοινωνία μεταξύ τους, σε πλαίσια συνεργασίας και αλληλοϋποστήριξης.

«Το νηπιαγωγείο αποτελεί το πρώτο στάδιο μετάβασης από την οικογένεια στο κοινωνικό σύνολο» (Κωτσαλίδου, 2011). Γι αυτό και το ΔΕΠΠΣ μέσα από τη διαθεματικότητα προάγει στη διδασκαλία αξίες και ιδανικά με σκοπό τα παιδιά να συμμορφώνονται και να προσαρμόζονται ως μελλοντικοί πολίτες στις απαιτήσεις της σύγχρονης κοινωνίας. Οι αξίες αυτές πηγάζουν από την πανανθρώπινη ηθική συνείδηση και αφορούν την αγάπη, την αλληλεγγύη, την ελευθερία, την δικαιοσύνη, την δημοκρατία, την ισότητα, την τιμιότητα, τη συνέπεια, την υπευθυνότητα και την αξιοπρέπεια.

Η ηθική αποτελούσε κορωνίδα της στωικής διδασκαλίας στα αναλυτικά προγράμματα της Στοάς. Το να διαθέτει ο άνθρωπος ηθικό και ενάρετο τρόπο ζωής ήταν και η κατάκτηση της ευτυχίας, το νόημα της ζωής. Στο σημερινό ελληνικό νηπιαγωγείο με βάση τα αναλυτικά προγράμματα ΔΕΠΠΣ, οι ηθικές αξίες καλλιεργούνται στην συνείδηση και στη προσωπικότητα του παιδιού με τη μορφή δραστηριοτήτων που είναι και η παιδαγωγική μέθοδος που αξιοποιείται στο νηπιαγωγείο.

2.1. Παιδί και γλώσσα: Πρόγραμμα σχεδιασμού και ανάπτυξης δραστηριοτήτων γλώσσας

Με την ανάγνωση εικονογραφημένων βιβλίων από τον/την νηπιαγωγό τα παιδιά ακούν και κατανοούν τη διήγηση μιας ιστορίας και ταυτίζονται με τους ήρωες της. Οι ήρωες της ιστορίας είναι πρότυπα μίμησης για τα νήπια που προβάλλουν αξίες της φιλίας, της αγάπης και της δικαιοσύνης, έτσι ώστε να μπορεί το κάθε παιδί να διαχωρίζει τις έννοιες του καλού και του κακού σε περιστάσεις της καθημερινής ζωής.

Οι μύθοι του Αισώπου είναι χαρακτηριστικό παράδειγμα αναπαράστασης αξιών μέσα από διηγήσεις ιστοριών με κατανοητό περιεχόμενο για τα νήπια. Οι ιστορίες αυτές έχουν ως ήρωες διάφορα ζώα που έχουν ανθρώπινη συμπεριφορά μέσα στη πλοκή. Οι ιστορίες του Αισώπου έχουν ηθικοδιδακτικό περιεχόμενο που επιτυγχάνεται με αλληγορικό και έμμεσο τρόπο στα παιδιά. Χαρακτηριστικό είναι το επιμύθιο που έχουν οι μύθοι του Αισώπου στο τέλος κάθε ιστορίας, το οποίο έχει

ηθικό δίδαγμα και αποτελεί και το συμπέρασμα που μπορεί να διεξάγει στη συζήτηση ο/η νηπιαγωγός με τα παιδιά, ώστε να το κατανοήσουν και να το αφομοιώσουν καλύτερα.

Πολλές φορές τα παραμύθια δραματοποιούνται από τα ίδια τα παιδιά στα πλαίσια του θεατρικού παιχνιδιού. Γίνεται η αναδιήγηση του παραμυθιού με θεατρικό τρόπο και τα παιδιά παρεμβαίνουν και αναπαριστούν το ηθικό δίδαγμα με το δικό τους τρόπο.

2.2. *Παιδί και περιβάλλον: Πρόγραμμα σχεδιασμού και ανάπτυξης δραστηριοτήτων μελέτης περιβάλλοντος*

- *Φυσικό περιβάλλον:* Στη μελέτη περιβάλλοντος (Παιδί και Περιβάλλον) τα παιδιά ανακαλύπτουν τον φυσικό κόσμο με τη κίνηση, την εξερεύνηση και την αλληλεπίδραση. (ΔΕΠΠΣ για το Νηπιαγωγείο, 2003) Ως γνωστική περιοχή καλλιεργεί σημαντικές αξίες στα νήπια. Με την ανακάλυψη του κόσμου μέσα από πειραματισμούς και διερευνήσεις, διεκδικούν τις γνώσεις τους για το φυσικό περιβάλλον, τους φυσικούς και ζωικούς οργανισμούς. Επίσης αντιλαμβάνονται την αλληλεπίδραση του περιβάλλοντος με τις δραστηριότητες του ανθρώπου, μέσα από την συνειδητοποίηση των περιβαλλοντικών προβλημάτων. (Κωτσαλίδου, 2011) Αυτό έχει ως αποτέλεσμα να αποκτήσουν σαφή επίγνωση και ευαισθητοποίηση για το περιβάλλον και τα συναφή του προβλήματα. Έτσι τα παιδιά μέσα από τη μελέτη περιβάλλοντος θα αποκτήσουν από τη προσχολική ηλικία οικολογική συνείδηση και θεμελιώδεις αξίες της περιβαλλοντικής δικαιοσύνης, της αλληλεγγύης μεταξύ των ανθρώπων, της ισότητας, της διατήρησης των φυσικών οικοσυστημάτων, της ενότητας ανθρώπου και φύσης, της ισότητας και της δημοκρατίας μεταξύ των λαών των διαφόρων κρατών. (Δημητρίου, 2009)

Ωστόσο η βελτίωση και η προστασία του περιβάλλοντος απαιτεί ενεργούς πολίτες. Πολίτες που θα πρέπει να κινητοποιούνται και να αναλαμβάνουν πρωτοβουλίες με σκοπό την επίλυση των περιβαλλοντικών προβλημάτων, με ενεργό συμμετοχή αλλά και άποψη που θα έχουν το δικαίωμα να εκφράζουν σε

δημοκρατικές διαδικασίες. Προϋπόθεση λοιπόν είναι η ανάπτυξη της ιδιότητας του πολίτη (Δημητρίου, 2009).

Η ιδιότητα του πολίτη όταν εισάγεται στην προσχολική ηλικία δίνει το πρώτο ερέθισμα που προσπαθήσει να διαμορφώσει πολίτες που θα προάγουν τις αξίες της συνεργασίας, της αποδοχής και του ενδιαφέροντος στο μέλλον, πολίτες ενεργούς, ικανούς και συνειδητοποιημένους σχετικά με τα περιβαλλοντικά ζητήματα, ώστε να συμμετέχουν και να μην αδιαφορούν για αυτά, αντίθετα να συμβάλλουν για ένα κοινό σκοπό μέσα σε κλίμα αλληλοβοήθειας, αλληλοϋποστήριξης, με αίσθημα κοινής ευθύνης (Δημητρίου, 2009).

- *Ανθρωπογενές περιβάλλον:* Στη μελέτη περιβάλλοντος (Παιδί και Περιβάλλον) εκτός από το φυσικό περιβάλλον εντάσσεται και το ανθρωπογενές περιβάλλον. Οι θεμελιώδεις έννοιες της διαθεματικής προσέγγισης εκπληρώνουν βαθύτερους στόχους που διαμορφώνουν τη συμπεριφορά του παιδιού. Ένας από τους βασικούς στόχους είναι η κοινωνικοποίηση του παιδιού, καθώς το νηπιαγωγείο ως φορέας κοινωνικοποίησης του, μετά την οικογένεια, στοχεύει στην ισότιμη ενσωμάτωση του στο περιβάλλον του νηπιαγωγείου. Τα παιδιά στο νηπιαγωγείο εξερευνούν το ευρύτερο ανθρωπογενές περιβάλλον τους και προσαρμόζονται σε αυτό (ΔΕΠΠΣ για το Νηπιαγωγείο, 2003). Οικοδομείται η πνευματική ανάπτυξη των παιδιών με την καλλιέργεια οικουμενικών και διαχρονικών αξιών, με απώτερο σκοπό να τις εφαρμόζουν στη καθημερινή τους ζωή. Στο σχεδιασμό των διαφόρων θεμάτων που υλοποιούνται γύρω από τον άξονα «Ανθρωπογενές Περιβάλλον και Αλληλεπίδραση» καλλιεργούνται οι αξίες της αγάπης, του σεβασμού, της φιλίας, της συνεργασίας και της αλληλεγγύης μεταξύ τους, ικανότητες που επιδιώκεται να αναπτυχθούν στην εκπαίδευση των νηπίων. Τα παιδιά μέσα από δραστηριότητες που υλοποιούνται στη τάξη, αναλαμβάνουν ρόλους και πρωτοβουλίες με αποτέλεσμα να αναπτύσσεται η αυτοεκτίμηση τους, να αναπτύξουν ικανότητες συνεργασίας, να ανταλλάσσουν γνώσεις και απόψεις και να ενθαρρύνουν το ένα το άλλο, να εκφράζουν ελεύθερα τη γνώμη τους και τις εμπειρίες τους πάνω σε ένα θέμα (ΔΕΠΠΣ για το Νηπιαγωγείο, 2003). Οι δραστηριότητες που έχουν ως σχέδιο εργασίας την πολιτειότητα καλλιεργούν

το δημοκρατικό ήθος και την αποδοχή στη διαφορετικότητα. Τα παιδιά καλλιεργούνται από νωρίς στα ιδεώδη της ειρήνης, καθώς συνειδητοποιούν τη μοναδικότητα τους αλλά και τις ομοιότητες και διαφορές που εντοπίζουν με τους άλλους, τις οποίες και σέβονται. Με τις κατάλληλες δραστηριότητες που θα αξιοποιήσει ο/η νηπιαγωγός, έρχονται σε επαφή με άλλους πολιτισμούς, ήθη, έθιμα, μουσική και χορούς, εξοικειώνονται με την ιδιαιτερότητα του άλλου και οικοδομούν φιλικές σχέσεις (ΔΕΠΠΣ για το Νηπιαγωγείο, 2003).

2.3. Παιδί δημιουργία και έκφραση: Πρόγραμμα σχεδιασμού και ανάπτυξης δραστηριοτήτων φυσικής αγωγής

«Ένα από τα κυριότερα χαρακτηριστικά γνωρίσματα του μικρού παιδιού είναι η συνεχής κίνηση» (ΔΕΠΠΣ για το Νηπιαγωγείο, 2003). Με το κινητικό παιχνίδι δίνεται η ευκαιρία στο παιδί να ανακαλύψει τον εαυτό του, τις δυνατότητες, ικανότητες του και να κοινωνικοποιηθεί. Η φυσική αγωγή πέρα από την άσκηση του σώματος και την καλλιέργεια βασικών κινητικών δεξιοτήτων, προάγει και την πνευματική καλλιέργεια του παιδιού με ηθικές αξίες. Σε ένα ομαδικό κινητικό παιχνίδι στα πλαίσια της φυσικής αγωγής, το παιδί μαθαίνει να τηρεί και να σέβεται τους κανόνες του, χωρίς να τους παραβιάζει, ενώ ταυτόχρονα μαθαίνει να παραδέχεται την ήττα του όταν χάνει από τον αντίπαλο του. Στόχοι του νηπιαγωγείου όσο αφορά τη φυσική αγωγή, στην ηθική διαπαιδαγώγηση του νηπίου είναι μέσα από το παιχνίδι το παιδί να καλλιεργεί την ευγενή άμιλλα, τη συνεργασία και τη συλλογικότητα στο ομαδικό, κινητικό παιχνίδι. Μέσα από τη κίνηση καλλιεργείται η αυτενέργεια του παιδιού, με την ανακάλυψη του σώματος του και την ανάπτυξη της κινητικότητας του. Η φυσική αγωγή βοηθά τα παιδιά να εκφράσουν τα συναισθήματά τους, να εκτονωθούν και να ψυχαγωγηθούν. Η συμβολή της συστηματικής φυσικής αγωγής στη προσχολική ηλικία είναι ιδιαίτερα σημαντική, καθώς η κίνηση με παιγνιώδη μορφή, συνεισφέρει στη σωματική, κοινωνική, συναισθηματική και πνευματική ανάπτυξη του νηπίου (ΔΕΠΠΣ για το Νηπιαγωγείο, 2003).

3. Καλλιέργεια ηθικών αξιών στο δημοτικό, γυμνάσιο και λύκειο

Το δημοτικό σχολείο είναι το δεύτερο σκαλοπάτι της υποχρεωτικής, πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης μετά το νηπιαγωγείο. Αποτελείται από έξι τάξεις (Α΄-ΣΤ΄ δημοτικού).

Τα παιδιά φοιτούν στο δημοτικό από την ηλικία των έξι ετών μέχρι την ηλικία των δώδεκα ετών. Στα αναλυτικά προγράμματα της κοινωνικής και πολιτικής αγωγής-μελέτης περιβάλλοντος, των θρησκευτικών, της ιστορίας, της λογοτεχνίας και της φιλοσοφίας παρατίθενται οι ηθικές αξίες που καλλιεργούνται και διαμορφώνονται στο σχολείο στις εκπαιδευτικές βαθμίδες του δημοτικού, του γυμνασίου και λυκείου.

3.1. Μελέτη περιβάλλοντος (Α'-Δ' Δημοτικού)-Κοινωνική και πολιτική αγωγή (Ε'-ΣΤ' Δημοτικού, Γ' Γυμνασίου)

Στη σύγχρονη πλουραλιστική κοινωνία το μάθημα της κοινωνικής και πολιτικής αγωγής προσφέρει σημαντικά εφόδια στους μαθητές ως μελλοντικοί πολίτες. Με τη διδασκαλία ποικίλων θεμάτων που αφορούν τη κοινωνία σε τοπικό και ευρύτερο πλαίσιο οι μαθητές μαθαίνουν να τοποθετούνται με την άποψη τους για τη σύγχρονη πραγματικότητα στα ζητήματα που αφορούν την ανθρωπότητα. Γνωρίζουν το δημοκρατικό πολίτευμα και ενστερνίζονται με αξίες δημοκρατικής και ηθικής συνείδησης. Διαμορφώνονται ως ενεργοί και υπεύθυνοι πολίτες με ανεπτυγμένη τη κριτική τους σκέψη για ποικίλα θέματα που συμβαίνουν σε τοπικό, εθνικό και παγκόσμιο επίπεδο. Το μάθημα της κοινωνικής και πολιτικής αγωγής εδραιώνει προσωπικότητες που συνειδητοποιούν και σέβονται τα ανθρώπινα δικαιώματα, καθώς αναπτύσσονται στον ορθολογισμό, την ευαισθησία και τη φιλαλληλία. Οι μαθητές εμφορούνται από ανθρωπιστικά ιδεώδη, σεβόμενοι την ιδιαιτερότητα του άλλου, τη πολιτειακή ετερότητα. Αναπτύσσουν στάσεις και αξίες ειρηνικής συνύπαρξης και ενεργής συμμετοχής στα κοινά, με ανεπτυγμένο το ενδιαφέρον να προτείνουν λύσεις στα κοινωνικά θέματα με κριτικό τρόπο.

Το μάθημα της κοινωνικής και πολιτικής αγωγής είναι δυνατόν να εμφυσήσει τις παραπάνω ιδέες και αξίες κυρίως στις τάξεις της πέμπτης και έκτης δημοτικού, καθώς τα παιδιά σε αυτή την ηλικία είναι πιο εύκολο να κατανοήσουν και να συνειδητοποιούν ορισμένες βασικές έννοιες λόγω της πνευματικής και νοητικής τους ωρίμανσης.

Στις μικρότερες τάξεις του δημοτικού (Α'-Δ' Δημοτικού) το μάθημα ορίζεται στα αναλυτικά προγράμματα ως *Μελέτη Περιβάλλοντος* και εστιάζει κυρίως στο ενταχθεί ομαλά ο μαθητής στο ευρύτερο κοινωνικό, πολιτισμικό και φυσικό

περιβάλλον με τη διαμόρφωση στάσεων που θα αποκτήσει (ΔΕΠΠΣ Μελέτης Περιβάλλοντος, 2003).

3.2. Θρησκευτικά

Το μάθημα των θρησκευτικών διδάσκεται στη πρωτοβάθμια και στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση. Διδάσκει τον Χριστιανισμό ως την κατεξοχήν θρησκεία που ασπάζεται η ελλαδική κοινωνία. Είναι υποχρεωτικό μάθημα για όλους τους μαθητές, ενώ απαλλαγή από το μάθημα μπορούν να πάρουν οι αλλόθρησκοι μαθητές του σχολείου.

Στις πρώτες τάξεις του δημοτικού (Α'-Β' Δημοτικού) το μάθημα των θρησκευτικών εντάσσεται στη *Μελέτη Περιβάλλοντος* και αναφέρεται περισσότερο σε θρησκευτικές γιορτές του Χριστιανισμού και σε εθνικές επετείους. Τα παιδιά διαπαιδαγωγούνται σε αξίες οικουμενικού και πανανθρώπινου χαρακτήρα με σκοπό την διάπλαση της προσωπικότητάς τους και την ανάπτυξη της ελληνικής συνείδησης και της εθνικής κληρονομιάς.

Στις υπόλοιπες τάξεις του δημοτικού (Γ'-ΣΤ' Δημοτικού) όπως και στο γυμνάσιο και στο λύκειο, οι μαθητές, σύμφωνα με τα αναλυτικά προγράμματα σπουδών, διδάσκονται βασικές αρχές και αξίες του Χριστιανισμού και αποκτούν γνώσεις σχετικά με την ορθόδοξη χριστιανική πίστη και παράδοση, μέσα από την Αγία Γραφή, τους Εκκλησιαστικούς Πατέρες και την Εκκλησία. Παράλληλα αναπτύσσουν πολυπολιτισμική συνείδηση και σεβασμό απέναντι στην θρησκευτική ετερότητα των αλλόθρησκων, μέσα από τη προσέγγιση της ιουδαϊκής και μουσουλμανικής θρησκείας, κυρίως στις τάξεις του δημοτικού, ενώ στο λύκειο οι μαθητές ασχολούνται εκτενέστερα με δόγματα άλλων θρησκειών και οικοδομούν το πνεύμα της έμπρακτης αγάπης, της αλληλεγγύης και της ειρήνης που προάγει το μάθημα των θρησκευτικών. Οι μαθητές αναγνωρίζουν πως ζούνε σε μία κοινωνία που συνεχώς μεταβάλλεται και συνειδητοποιούν τα σύγχρονα κοινωνικά προβλήματα και ηθικά διλήμματα που κατακλύζουν την ανθρωπότητα. Εκπαιδεύονται στην ανεκτικότητα και στην συνύπαρξη με ανθρώπους διαφορετικής φυλής, θρησκείας και πολιτισμού. Τα θρησκευτικά καλλιεργούν επίσης στους μαθητές την ευαισθητοποίηση των μαθητών και την έμπρακτη στάση απέναντι σε προβλήματα κοινωνικής και ηθικής παθογένειας όπως είναι ο πόλεμος, η φτώχεια, ο φανατισμός, η

μισαλλοδοξία, και η ιμπεριαλιστική πολιτική των ισχυρότερων κρατών (ΔΕΠΠΣ Θρησκευτικών, 2003).

3.3. *Ιστορία*

Το μάθημα της ιστορίας είναι ιδιαίτερα σημαντικό στην εκπαίδευση των μαθητών σε όλες τις εκπαιδευτικές βαθμίδες. Η γνώση ιστορικών γεγονότων και καταστάσεων δίνει στο μαθητή την ευκαιρία να συνειδητοποιήσει όσα συνέβησαν στο παρελθόν και να τα συγκρίνει με το παρόν, τις αλλαγές και μεταβολές που συντελέστηκαν στη καθημερινή ζωή των ανθρώπων, την εξελικτική πορεία της κοινωνίας και τις ιδέες, στάσεις και πεποιθήσεις των ανθρώπων στο πέρασμα των χρόνων μέχρι σήμερα. Γνωρίζουν την εθνική τους ταυτότητα, την προέλευση τους και τους εθνικούς ήρωες που αποτελούν πρότυπα ανδρείας και πατριωτισμού για την Ελλάδα και αναπτύσσουν αξίες και στάσεις σεβασμού και εκτίμησης προς τους αγώνες των ανθρώπων που πολέμησαν για τις αξίες της ελευθερίας και της ειρήνης. Μαθαίνουν να αγαπούν και να αποκτούν εθνική συνείδηση για τη χώρα τους. Παράλληλα μαθαίνουν για ιστορικά γεγονότα ευρύτερης παγκόσμιας κλίμακας σε συνάρτηση με την ιστορική πορεία του Ελληνισμού και αποκτούν μια σφαιρική εικόνα τοπικής, εθνικής και παγκόσμιας διάστασης ώστε να μπορούν να καταλήγουν σε γενικεύσεις. Επιπλέον με τη γνώση συμβάντων του παρελθόντος οι μαθητές στοχάζονται σε προβλήματα που φέρει η ανθρωπότητα και αναλογίζονται μερίδιο ευθύνης ώστε να μπορέσουν μελλοντικά να συμβάλλουν στην οικοδόμηση μιας καλύτερης κοινωνίας. Οι μαθητές με το μάθημα της ιστορίας ως πυξίδα που συνδέει το παρελθόν με το παρόν και το μέλλον ανάμεσα στο ελληνικό έθνος και στην ιστορία άλλων λαών, αποκτούν ολοκληρωμένη άποψη του ευρωπαϊκού και έξω-ευρωπαϊκού συγκείμενου και διαμορφώνονται ως ευσυνείδητοι, ενημερωμένοι, υπεύθυνοι και μορφωμένοι πολίτες που σκέφτονται και υποστηρίζουν τεκμηριωμένα την άποψη τους ώστε να μπορούν να αντικρούουν μία αντίθετη άποψη με τα σωστά επιχειρήματα (ΔΕΠΠΣ Ιστορίας, 2003).

Στις δύο πρώτες τάξεις του δημοτικού (Α'-Β' Δημοτικού) η διδασκαλία της ιστορίας εντάσσεται στο διδακτικό περιεχόμενο της *Μελέτης Περιβάλλοντος*.

3.4. Λογοτεχνία

Το μάθημα της λογοτεχνίας διδάσκεται στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση, στο γυμνάσιο και στο λύκειο.

Η λογοτεχνία δρα ευεργετικά στη ψυχοσύνθεση των μαθητών και έχει ηθικοπλαστικό περιεχόμενο. Οι μαθητές μέσα από τη μελέτη λογοτεχνικών κειμένων, πεζών και ποιημάτων διεισδύουν στο βάθος των νοημάτων που θέλει να αποδώσει ο συγγραφέας. Σύμφωνα με τα αναλυτικά προγράμματα σπουδών ο σκοπός της λογοτεχνίας είναι η προσέγγιση θεμελιωδών αξιών και η τέρψη της ψυχής που θα εγείρει συναισθηματικά το μαθητή και θα τον αγγίξει βιωματικά στην ανάγνωση του. Οι μαθητές ως αναγνώστες διαμορφώνουν τις προσωπικές τους στάσεις και πεποιθήσεις σε ζητήματα προσωπικά ή ζητήματα κοινωνικής φύσεως και υποβοηθούνται στο να συγκροτήσουν μία στάση ζωής, μία νέα κοσμοθεωρία. Έρχονται σε επαφή μέσα από τις ιστορίες των ηρώων που διαδραματίζουν τη πλοκή τους, σε ένα διαχρονικό και οικουμενικό πλαίσιο αξιών, στο οποίο ανήκει η αγάπη, ο έρωτας, ο πόλεμος, η ειρήνη, η αποξένωση, η μοναξιά, ο ρατσισμός, η ξενιτιά, η φιλία, η παράδοση, η αυτοθυσία. Έτσι αποκτούν δικές τους στάσεις και αξίες σχετικά με τη ζωή, αναπτύσσοντας ενσυναίσθηση της πραγματικότητας. Η συμβολή της λογοτεχνίας έγκειται στην διαμόρφωση της προσωπικότητας των μαθητών σε κοινωνικό, πολιτικό, πολιτισμικό και ηθικό επίπεδο. Επιδιώκει ως αξία να εμφυσήσει πανανθρώπινες αξίες αλλά και τα ανθρώπινα δικαιώματα της ελευθερίας, της δικαιοσύνης, της ισότητας, της αγωνιστικότητας, της γενναιότητας, του ηρωισμού, της αυτοθυσίας και της αξιοπρέπειας. Καταφέρνει να ευαισθητοποιήσει τους μαθητές σε θέματα κοινωνικών διακρίσεων, ρατσιστικών και ξενοφοβικών συμπεριφορών, αλλά και του σεβασμού απέναντι στην εθνική παράδοση (ΔΕΠΠΣ Λογοτεχνίας, 2003).

3.5. Φιλοσοφία

Το μάθημα της φιλοσοφίας διδάσκεται μόνο στο λύκειο (Β΄ λυκείου). Ο κλάδος της φιλοσοφίας *ηθική* είναι και ο κατεξοχήν κλάδος που αναφέρεται στις ηθικές αξίες και στάσεις για τη διαμόρφωση της ηθικής συμπεριφοράς του ανθρώπου. Η ηθική ως κλάδος περιλαμβάνει τις αρχές, τις αξίες και τις στάσεις που θα πρέπει να διέπουν τις πράξεις του ανθρώπου ως αποδεκτές ή μη, ως ενάρετος πολίτης. Αποτελεί αρχαία ελληνική σκέψη που απασχόλησε πολλούς φιλοσόφους της αρχαίας εποχής, όπως επίσης και τους στωικούς που αποτέλεσε επίκεντρο της ηθικής τους, όπως έχει ήδη αναφερθεί διεξοδικά στο δεύτερο κεφάλαιο. Η φιλοσοφία γενικότερα ως ένας διαφορετικός ίσως τρόπος προσέγγισης της πραγματικότητας βοηθά τους μαθητές να ενεργοποιούν και να εξασκούν τη σκέψη τους σε άστοχα και αφηρημένα ερωτήματα της ζωής και να προβληματίζονται σχετικά με αυτά, να εκφράζουν την άποψη τους και να τη συζητούν στα πλαίσια του μαθήματος. Η φιλοσοφία μπορεί να υποβοηθήσει τους μαθητές ως αυριανούς πολίτες να στοχάζονται και να αντιμετωπίζουν τις διάφορες προκλήσεις στη ζωή τους.

Δ. ΟΙ ΗΘΙΚΕΣ ΑΞΙΕΣ ΑΠΟ ΤΟ ΣΤΩΙΚΙΣΜΟ ΜΕΧΡΙ ΣΗΜΕΡΑ

1. Η σύγκριση του στωικού και του σύγχρονου μοντέλου αγωγής

Το μοντέλο της στωικής αγωγής διαφέρει και υπερτερεί αρκετά από το σύγχρονο εκπαιδευτικό σύστημα. Σκοπός της στωικής διαπαιδαγώγησης ήταν η διάπλαση ιδανικών πολιτών. Το πρότυπο του εκπαιδευτικού σύμφωνα με τους στωικούς ήταν ο φιλόσοφος, ο οποίος ήταν «σύμβουλος εκπαίδευσης για τη ζωή» (Τριαντάρη Σ. , 2012). Ο εκπαιδευτικός της στωικής ιδιοσυγκρασίας ήταν εκείνος που καθιστούσε τις προσωπικότητες των νέων απαλλαγμένες από τα πάθη τους. Σύμφωνα με τον Επίκτητο η αγωγή θα πρέπει να αποτελεί θεραπευτικό μέσο που βοηθάει το μαθητή να αποκτήσει την αυτογνωσία του, ως πρωταρχικό μέλημα του εκπαιδευτικού (Τριαντάρη Σ. , 2012). Ο εκπαιδευτικός θα πρέπει να αναλαμβάνει το ρόλο του συμβούλου και του θεραπευτή της ψυχής του νέου και να τον καθοδηγεί να αντιμετωπίζει με τρόπο παραινετικό τα προβλήματα της ζωής του και τα εσωτερικά του ζητήματα. Οι μαθητές εκπαιδευόντουσαν στο να ζούνε σύμφωνα με τη λογική τους, να ελέγχουν τα συναισθήματα τους, να διαθέτουν δηλαδή αυτοκυριαρχία σχετικά με την οποία οι στωικοί ως παιδαγωγοί, ψυχολόγοι και ψυχοθεραπευτές συνέδεαν την ηθική με τη ψυχολογία για την διεκπεραίωση αυτού του στόχου. Η στωική διδασκαλία ως «τέχνη του ζην» εκπαιδεύει τους μαθητές στο να ασκούνται για την ψυχική ηρεμία, για την εσωτερική αταραξία και γαλήνη, που οδηγεί στον ενάρετο τρόπο ζωής που είναι και αυτοσκοπός. Η εκπαίδευση για τους στωικούς θα πρέπει να είναι συνυφασμένη με την ηθική βελτίωση των νέων και την αντίληψη της πραγματικότητας.

Η βασική επιδίωξη του εκπαιδευόμενου είναι να μπορεί να αντιλαμβάνεται και να ερμηνεύει την πραγματικότητα αντικειμενικά, ώστε να μπορεί να φτάσει στην αλήθεια και να πράττει ηθικά. Θα πρέπει λοιπόν να ερμηνεύει το αντικείμενο που συλλαμβάνει σύμφωνα με τέσσερις τρόπους: 1) Σε εντυπώσεις που υπάρχουν και φαίνονται. 2) Σε εντυπώσεις που δεν υπάρχουν και δεν φαίνονται. 3) Σε εντυπώσεις που δεν υπάρχουν αλλά φαίνονται. 4) Σε εντυπώσεις που δεν υπάρχουν αλλά φαίνονται σαν να υπάρχουν (Κουμάκης, 1997). Οι διαπαιδαγωγούμενοι

εκπαιδευόντουσαν από ένα σύνολο ασκήσεων με σκοπό την εσωτερική τους ενδοσκόπηση, ώστε να μπορούν να αποτρέπουν τα πάθη τους και να ελέγχουν τις πράξεις τους. Η στωική αγωγή έμοιαζε με πρακτικό οδηγό ζωής, που οι μαθητές της Στοάς μάθαιναν να συμπεριφέρονται και να ενεργούν στη ζωή τους με τη δική τους προσωπική βούληση, να μην επηρεάζονται από εξωτερικούς παράγοντες, να διαθέτουν αξιοπρέπεια, σωφροσύνη, συνείδηση και συνέπεια και να μην στηρίζουν τη ζωή τους στον υλικό ευδαιμονισμό, ο οποίος διαστρεβλώνει τη ψυχή του ανθρώπου (Τριαντάρη Σ. , 2012). Πάνω απ όλα η αγωγή των στωικών απέβλεπε στο να τα έχει ο μαθητής καλά με τον εαυτό του, να τον γνωρίσει, να είναι «προσγειωμένος» και απαλλαγμένος από κάθε ματαιοδοξία και έπαρση. Να μπορεί να λύνει τα προβλήματα του και να πράττει με τη λογική στη καθημερινή του ζωή, ώστε να λαμβάνει ορθές αποφάσεις.

Ο «*στωικός κοσμοπολιτισμός*» ως χαρακτηριστικό της στωικής αγωγής διαθέτει διαχρονικό χαρακτήρα και αντιπροσωπεύει τη σύγχρονη πολυπολιτισμική κοινωνία (Τριαντάρη Σ. , 2012). Όπως αναφέρει η Τριαντάρη (2012) σχετικά με την «*πολιτισμική πολυμορφία*» ο Επίκτητος διδάσκει την αυτοκριτική του κάθε ατόμου ώστε να αποκτήσει συνείδηση της δικής του θέσης σε αυτό τον κόσμο. Μέσα από συγκεκριμένες δεξιότητες ο μαθητής αποκτά ενσυναίσθηση, συμπάσχει και κατανοεί τον συνάνθρωπο του, αίρει τις στερεότυπες προκαταλήψεις του και προθυμοποιείται να βοηθήσει τον συνάνθρωπο του. Οι στωικοί προάγουν την αρετή της φιλανθρωπίας (*humanitas*) για τη διάπλαση ανιδιοτελών και αλτρουιστών πολιτών που πρυτανεύει η αγάπη και η αδελφοσύνη μεταξύ των ανθρώπων (Ludwig, 2002). Αυτό βοηθά τους μαθητές να ρυθμίζουν την συμπεριφορά τους και τις πράξεις τους με τους άλλους.

Στη σύγχρονη κοινωνία που χαρακτηρίζεται από ηθική έκπτωση, καταγιισμό πληροφοριών και απομάκρυνση από υγιείς προσανατολισμούς, οι νέοι δεν συνειδητοποιούν το πραγματικό νόημα της ζωής. Γι αυτό με το να μπορείς να διακρίνεις το καλό από το κακό και το ουδέτερο επιδιώκεις και στο να φτάσεις στο στωικό σκοπό της ζωής, στην αταραξία, η οποία επιτυγχάνεται με το να μην ενδιαφέρεσαι σχετικά με όσα δε βρίσκονται στην εξουσία σου, αλλά σχετικά με όσα μπορείς να ελέγχεις. Με αυτό τον τρόπο σκέψης θα πρέπει να κατευθύνονται οι σκέψεις και οι φιλοδοξίες μας στο οποίο πρέπει να ασκηθεί σε αυτό από την αρχή ο εκπαιδευόμενος (Τριαντάρη Σ. , 2012).

Οι μαθητές της Στοάς διεκπεραίωναν ασκήσεις αυτοελέγχου με στόχο να υπάρξει άμεση σύνδεση και αρμονία στη φιλοσοφική θεωρία των στωικών και στη πράξη. Οι ασκήσεις αυτές εξυπηρετούσαν την καλύτερη δυνατή αφομοίωση των γενικών αρχών που μάθαιναν οι εκπαιδευόμενοι και την ανάκληση στη μνήμη τους όταν ήταν απαραίτητο να γίνει ώστε να παγιωθεί η εγκράτεια και η σταθερότητα στο χαρακτήρα του μαθητή (Κούρφαλη, 2013).

Επίσης οι στωικοί έδιναν έμφαση και στην καλαισθησία του σώματος. Θεωρούσαν πως η επιμέλεια και η καθαριότητα του σώματος διασφάλιζε καλύτερα την κατάκτηση της αρετής και της ευδαιμονίας. Οι μαθητές που ήταν καθαροί και περιποιημένοι πίστευαν πως διέθεταν μεγαλύτερη θέληση στο να προκόβουν στον ενάρετο τρόπο ζωής, μέσα από το φιλοσοφικό δρόμο (Κούρφαλη, 2013). Επίσης η μεθοδολογία της στωικής διδασκαλίας και ιδιαίτερα η διδασκαλία του Επίκτητου χαρακτηριζόταν από παραινετικό λόγο μέσα από τον οποίο ο μαθητής προσπαθεί να εκμαιεύσει την αλήθεια μόνος του, μέθοδος που αξιοποιούσε ο Επίκτητος και ο Σωκράτης.

Ωστόσο η αναζήτηση της αλήθειας και η ηθική διαπαιδαγώγηση δεν εφαρμόζεται στο σύγχρονο εκπαιδευτικό σύστημα. Τόσο το είδος των ασκήσεων όσο και η μέθοδος διδασκαλίας των στωικών διαφέρει πλήρως από τη σύγχρονη εκπαίδευση. Η σύγχρονη εκπαίδευση θα μπορούσε να παραδειγματιστεί από το εκπαιδευτικό μοντέλο των στωικών όσο αφορά τον τρόπο εκπαίδευσης των ηθικών αξιών. Το σχολείο σήμερα κυρίως στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση αντί να παρέχει την ανθρωπιστική μορφή της εκπαίδευσης, αναπαράγει μία τεχνοκρατική και χρησιμοθηρική μορφή. Η εκπαίδευση που παρέχεται στο σχολείο στη σημερινή εποχή, στην Ελλάδα αντιμετωπίζει ορισμένες παθογένειες. Το σύγχρονο σχολείο ιδιαίτερα στην δευτεροβάθμια εκπαίδευση έχει μετατραπεί σε προθάλαμο για την εισαγωγή των νέων στα ανώτερα και ανώτατα εκπαιδευτικά ιδρύματα. Η ηθική και πνευματική ανάπτυξη των νέων έρχεται πλέον σε δεύτερη μοίρα, οι πραγματικοί στόχοι του σχολείου που θα έπρεπε να είναι η καλλιέργεια ουσιαστικών αρχών και αξιών έχουν αντικατασταθεί από την στείρα απομνημόνευση γνώσεων και όχι από τη πραγματική μάθηση. Η γνώση στη σύγχρονη εποχή φαίνεται πως έχει εμπορευματοποιηθεί και προωθείται μόνο ως προϊόν πελατειακών σχέσεων μεταξύ μαθητών και διδασκόντων αλλά και ως προϊόν ανταγωνιστικών σχέσεων μεταξύ των

μαθητών, λόγω της βαθμοθηρίας και του εξετασιοκεντρικού συστήματος που χαρακτηρίζει το εκπαιδευτικό σύστημα της Ελλάδας. Τα αναλυτικά προγράμματα (ΑΠΣ) που αποτελούν το διδακτικό υλικό δεν προσεγγίζουν τα σύγχρονα θέματα της πραγματικότητας και δεν παρέχουν την ανάπτυξη της κριτικής σκέψης με αποτέλεσμα οι μαθητές να καθίστανται ως πνευματικά μονομερή.

Το ΔΕΠΠΣ (Διαθεματικό Ενιαίο Πλαίσιο Προγραμμάτων Σπουδών) και τα ΑΠΣ (Αναλυτικά Προγράμματα Σπουδών) συγκροτούν τους πυλώνες της σύγχρονης ελληνικής εκπαίδευσης, πάνω στους οποίους στηρίζονται οι εκπαιδευτικοί για την διεκπεραίωση της εκπαιδευτικής διαδικασίας. Το ΔΕΠΠΣ ως ολιστική προσέγγιση της γνώσης ενοποιεί τη γνώση, ως ένα ενιαίο σύνολο γνώσεων από επιμέρους γνωστικά αντικείμενα τα οποία αλληλοσχετίζονται μεταξύ τους και συγκροτούν την γνώση. Το ΔΕΠΠΣ διαθέτει στόχους γνωστικής, συναισθηματικής και ψυχοκινητικής σημασίας για τους μαθητές, είναι αυτόνομο και ευέλικτο στο τρόπο υλοποίησης του. Τα ΑΠΣ αποτελούν τις θεματικές ενότητες ανά γνωστικό αντικείμενο που διδάσκονται στα σχολεία από τους καθηγητές και δασκάλους.

Στο προηγούμενο κεφάλαιο είδαμε ορισμένα γνωστικά αντικείμενα που διδάσκονται ως «μαθήματα» στο σχολείο. Πιο συγκεκριμένα έγινε μία προσέγγιση στο ηθικοδιδασκτικό και στο ηθικοπλαστικό χαρακτήρα των μαθημάτων στα πλαίσια της εκπαιδευτικής διαδικασίας. Ωστόσο τα πολλά υποσχόμενα αναλυτικά προγράμματα αν και θεωρητικά είναι σχεδιασμένα ώστε να μεταλαμπαδεύουν ηθικές αξίες και ιδανικά και να συμβάλλουν στην ηθικοποίηση των νέων, εν τέλει φαίνεται πως ο αρχικός σκοπός έχει διαστρεβλωθεί και πως έχει χαθεί ο προσανατολισμός της εκπαίδευσης.

Συμπερασματικά αν και τα αναλυτικά προγράμματα σπουδών βρίθουν σε ηθικές αξίες και αρχές ωστόσο δεν εκπληρώνουν τον σκοπό τους, την διάπλαση ηθικών πολιτών στο μέλλον. Η εκπαίδευση βασίζεται στην στείρα απομνημόνευση της διδακτέας ύλης με αποτέλεσμα οι μαθητές να μην επεξεργάζονται κριτικά τα δεδομένα που διδάσκονται και να μην αναπτύσσουν την συνείδηση τους.

Ωστόσο, το κοινό σημείο ανάμεσα στη εκπαιδευτική τακτική των στωικών και της σύγχρονης εκπαίδευσης αποτελεί η διαθεματική προσέγγιση στην οικοδόμηση της γνώσης. Οι στωικοί για να μπορέσουν να προάγουν τις ηθικές αξίες και το ιδεώδες πρότυπο του σοφού δίδασκαν στη σχολή τους τα αναλυτικά προγράμματα

της στωικής φυσικής και της στωικής λογικής ώστε να φτάσουν ομαλά στη στωική ηθική. Αποτελούσαν προϋπόθεση και τα τρία μέρη της φιλοσοφίας τους και συνδέονταν άρρηκτα μεταξύ τους, καθώς κανένα δεν ευσταθούσε από μόνο του. Αντίστοιχα το ίδιο συμβαίνει και σήμερα με τη λεγόμενη διεπιστημονική προσέγγιση ως μέθοδος που αξιοποιείται στα σχολεία με την οποία διερευνάται ένα θέμα γύρω από τη μελέτη των επιμέρους γνωστικών αντικειμένων του.

Το νηπιαγωγείο ίσως να αποτελεί την μοναδική εκπαιδευτική βαθμίδα που να προσεγγίζει κάπως καλύτερα την αγωγή των στωικών. Οι μαθητές της προσχολικής ηλικίας εκπαιδεύονται σύμφωνα με την ενεργητική και τη βιωματική μάθηση που βασίζεται στην ελευθερία διεξαγωγής του σχεδίου εκπαιδευτικής δράσης και στα ενδιαφέροντα των παιδιών, μέσα από την εξερεύνηση και τον πειραματισμό τους (Ντολιοπούλου, 2006).

Ε. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑ

Συνοψίζοντας αξίζει να τονίσουμε ότι οι Στωικοί αντιλαμβάνονται την παιδεία σύμφωνα με τη διαίρεση της φιλοσοφίας τους ως γνωστικό αντικείμενο στην Ηθική, Φυσική και Λογική. Είναι φανερό πως πάνω σε αυτή τη τριμερή διαίρεση της φιλοσοφίας οι στωικοί οικοδομούσαν το απόλυτο και ιδανικό μοντέλο της ανθρώπινης προσωπικότητας: το σοφό. Η προσωπικότητα του σοφού είναι ο υπέρτατος σκοπός της ζωής του ανθρώπου και ταυτίζεται με την κατάκτηση του τέλει αγαθού: την ευδαιμονία (Ludwig, 2002). Το ιδεώδες πρότυπο του Στωικού Σοφού είναι ιδιαίτερα δύσκολο να επιτευχθεί στην προσωπικότητα μας, ωστόσο όμως μπορεί να αποτελέσει παράδειγμα προς μίμηση και ως πρότυπο αξιολόγησης και σύγκρισης με τον εαυτό μας, των πράξεων μας και της συμπεριφοράς μας (Ludwig, 2002). Το πρότυπο συμπεριφοράς και ζωής του σοφού είναι και πρότυπο προκοπής στις ηθικές αξίες. Η ηθική θεωρία των Στωικών προϋποθέτει τη κατανόηση σε βάθος της στωικής λογικής και στωικής φυσικής που αποτελούν τις βάσεις για την κατάκτηση της ηθικής φιλοσοφικής τους θεωρίας. Η ηθική θεωρία είναι ο ακρογωνιαίος λίθος της στωικής φιλοσοφίας και το σκαλοπάτι για να φτάσουμε στον ευδαίμονα βίο. Η φιλοσοφία για τους στωικούς ορίζεται ως «τέχνη του ζην», είναι μορφή άσκησης που οδηγεί στην αρετή. Η αρετή είναι το μόνο αγαθό από το οποίο εξαρτάται η ευημερία του ανθρώπου. Η φιλοσοφία των στωικών είναι «άσκηση της αρετής». Η άσκηση της αρετής είναι ένα σύνολο από επιμέρους σωματικές και πνευματικές ασκήσεις που υποβάλλεται ο μαθητευόμενος της Στοάς.

Σύμφωνα με το στωικισμό είναι καθήκον του ανθρώπου να ζει σύμφωνα με το θείο Λόγο που ταυτίζεται με το Θεό και τον κόσμο και με την ανώτερη νομοτελειακή αρχή, την Ειμαρμένη, τη φυσική και αιώνια ακολουθία αιτιών (Καρακατσάνης, 2002). Όταν η ζωή του ανθρώπου είναι συνυφασμένη με τη Φύση, τότε μόνο θα μπορεί να κατακτήσει την ύψιστη αρετή.

Ωστόσο οι στωικοί φιλόσοφοι δε φτάνουν μέσα από τη θεωρία τους δε φτάνουν σε κάποιο ηθικό φανατισμό, καθώς η ύπαρξη του κακού είναι ωφέλιμη στη καθημερινή ζωή του ανθρώπου. Το κακό υπάρχει για να μας αποτρέπει απ' αυτό και να επιδιώκουμε το καλό.

Σήμερα έχει υπονομευθεί το γεγονός ότι η γνώση συμβάλλει στην ηθική απελευθέρωση του ανθρώπου. Υπάρχει ένα χάσμα ανάμεσα στην επιστημονική προσέγγιση της γνώσης και στον πνευματικό και στο ψυχοθεραπευτικό της χαρακτήρα. Θα ήταν ουσιαστικής σημασίας αν το σύγχρονο εκπαιδευτικό σύστημα υιοθετούσε τη στωική αγωγή, με την έμφαση δηλαδή της σύγχρονης εκπαίδευσης σε μεθόδους ηθικές και ψυχοθεραπευτικές, όπως ακριβώς προτείνει και διδάσκει ο στωικός φιλόσοφος Επίκτητος (Τριαντάρη Σ. , 2012).

Θα πρέπει να γίνει μία μεγαλύτερη προσπάθεια στα αναλυτικά προγράμματα σπουδών (ΑΠΣ) σχετικά με την απελευθέρωση του ανθρώπου από τα πάθη του και τα δεσμά του. Η πραγματική ευδαιμονία δεν ταυτίζεται με τον υλικό ευδαιμονισμό που κυνηγούν σήμερα οι άνθρωποι και αυτό θα πρέπει να γίνει κατανοητό στους μαθητές της σημερινής εποχής. Η σύγχρονη εκπαίδευση αν εμφυσούσε τις αρχές της στωικής φιλοσοφίας με μεγαλύτερη διείσδυση στα στωικά, αλλά και από άλλων φιλοσόφων δόγματα, οι νέοι θα είχαν διαμορφώσει μία πιο υγιής συλλογική αντίληψη του εαυτού τους και του κόσμου μέσα από τον αναστοχασμό και τη κριτική σκέψη. Η φιλοσοφία έχει πρακτική χρησιμότητα, όμως διδάσκεται λανθασμένα στα σχολεία. Η απομνημόνευση στείρας γνώσης είναι ανώφελη. Αντίθετα η φιλοσοφία όπως επίσης και τα υπόλοιπα αναλυτικά προγράμματα θα ωφελούσαν περισσότερο στο μυαλό και κυρίως στο πνεύμα και στη ψυχή των μαθητών ως αυριανών πολιτών με δημοκρατική συνείδηση.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Brun, J. (1965). *Ο Στωικισμός*. Αθήνα: ΙΩΑΝ. Ν. ΖΑΧΑΡΟΠΟΥΛΟΣ.
- Long, A. (1997). *Η ελληνιστική φιλοσοφία. Στωικοί, Επικούρειοι, Σκεπτικοί*. (Δ. -Μ. Δημόπουλος Στυλιανός, Trans.) Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης.
- Ludwig, E. (2002). *Ο Στωικός σοφός ή το νόημα του Στωικισμού*. (Γ. Καραμανώλης, Ed., & Ρ. Μπέκνερ, Trans.) Θεσσαλονίκη: Θύραθεν.
- SHARPLES, R. (2002). *ΣΤΩΙΚΟΙ, ΕΠΙΚΟΥΡΟΙ και ΣΚΕΠΤΙΚΟΙ, ΜΙΑ ΕΙΣΑΓΩΓΗ ΣΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΣΤΙΚΗ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ*. (Κ. Καούκη, Ed., & Γ. Α. Μαρίνα Λυπουρλή, Trans.) Θεσσαλονίκη: Θύραθεν.
- Vegetti, M. (n.d.). *Η λογικότητα του κόσμου και ο ορθός λόγος του σοφού: ο στωικισμός. ΕΚΗΒΟΛΟΣ*.
- Αριστοτέλης. (2006). *Ρητορική*. (Λ. Δ. ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ, Trans.) Θεσσαλονίκη: ΖΗΤΡΟΣ.
- Δημητρίου, Α. (2009). *Περιβαλλοντική εκπαίδευση: Περιβάλλον, Αειφορία*. Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο.
- Εγκυκλοπαίδεια Πάπυρος Larousse Britannica*. (2007). Αθήνα: Πάπυρος.
- Η εξέλιξη του στωικισμού. (n.d.).
- Θρησκευμάτων, Υ. Π. (2003). *Διαθεματικό Ενιαίο Πλαίσιο Προγράμματος Σπουδών Νεοελληνικής Λογοτεχνίας για το Γυμνάσιο*. Αθήνα.
- Θρησκευμάτων, Υ. Π. (2003). *Διαθεματικό Ενιαίο Πλαίσιο Προγράμματος Σπουδών για το Νηπιαγωγείο*. Αθήνα.
- Θρησκευμάτων, Υ. Π. (2003). *Διαθεματικό Ενιαίο Πλαίσιο Προγράμματος Σπουδών Θρησκευτικών*. Αθήνα.
- Θρησκευμάτων, Υ. Π. (2003). *Διαθεματικό Ενιαίο Πλαίσιο Προγράμματος Σπουδών Ιστορίας*. Αθήνα.
- Θρησκευμάτων, Υ. Π. (2003). *Διαθεματικό Ενιαίο Πλαίσιο Προγράμματος Σπουδών Μελέτης Περιβάλλοντος*. Αθήνα.
- Καρακατσάνης, Π. (2002). *Κείμενα παιδείας. Η περί παιδείας φιλοσοφία των Στωικών*. Αθήνα: Ατραπός.

- Κουμάκης, Γ. (1997). Το ιδεώδες του "πεπαιδευμένου" στη στωική φιλοσοφία. In Π. Ε. Συνεδρίου, *Επίκτητος: η ζωή και το έργο του* (pp. 30-36). Πρέβεζα: Δήμου Πρέβεζας, Δημοτική Βιβλιοθήκη Πρέβεζας.
- Κούρφαλη, Χ. (2013). *Η στωική τέχνη του βίου*. ΘΥΡΑΘΕΝ.
- Λαέρτιος, Δ. (1994). *Άπαντα* (Vol. Τρίτος). (Μ. Γ. ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ, Ed.) Αθήνα: Κάκτος.
- Μάνος, Α. (n.d.). ΟΙ ΣΤΩΙΚΟΙ ΠΕΡΙ ΤΗΣ ΑΥΤΟΧΕΙΡΙΑΣ. *ΕΚΗΒΟΛΟΣ*.
- Μαρία, Π.-Μ. (2005). *Στωικοί, η επιστήμη της ρητορικής*. (Κ. Ν. Πετρόπουλος, Trans.) Αθήνα: ΣΜΙΛΗ.
- Μαρνέλη-Πρωτοπαπά, Μ. (2005). *Στωικοί, η επιστήμη της ρητορικής*. Αθήνα: Σμίλη.
- Ντολιοπούλου, Έ. (2006). *Σύγχρονες Τάσεις της Προσχολικής Αγωγής*. Αθήνα: ΤΥΠΟΘΥΤΩ-ΓΙΩΡΓΟΣ ΔΑΡΔΑΝΟΣ.
- Τριαντάρη, Σ. Α. (2005). *ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ ΤΟΜΟΣ Α' ΑΠΟ ΤΗΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΑ ΣΤΟ ΜΕΣΑΙΩΝΑ*. ΣΤΑΜΟΥΛΗ.
- Τριαντάρη, Σ. (2012). *Το πορτρέτο του φιλοσόφου κατά τον Επίκτητο ως βάση της φιλοσοφικής συμβουλευτικής*. Θεσσαλονίκη: Σταμούλη.
- Κωτσαλίδου, Δ. (2011). *Διαθεματικές προτάσεις εργασίας για το νηπιαγωγείο και το δημοτικό. Θεωρία και πράξη*. Αθήνα: Καστανιώτη